

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΙΟΡΔΑΝΗΣ Ε. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΟΥ ΡΕΘΕΜΝΟΥ

Πρόλογος Β' Έκδοσης

JORDAN E. DIMACOPOULOS

THE HOUSES OF RETHYMNON
DIE HÄUSER VON RETHYMNON
LES MAISONS DE RÉTHYMNON
LE CASE DI RETHYMNO

Γενική επιμέλεια: Ντιάνα Ζαφειροπούλου
Επιμέλεια κειμένων: Αριάδνη Φιορέτου
Μαρία Καζάκου
Μεταφράσεις: David Hardy
Klaus-Valtin und Diana von Eickstedt
Paola Staraki
Sandra Zuzzi, Alberto G. Benvenuti
Εκτύπωση: Ε. Μπουλούκος

© 2002

ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα

ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND
DIRECTORATE OF PUBLICATIONS
Panepistimiou 57, 105 64 Athens
www.tap.culture.gr

ISBN 960-214-340-1

Πρόλογος Β' Έκδοσης

(σ. 7-14)

ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΟΥ ΡΕΘΕΜΝΟΥ

Prologue to the Second Edition

(pp. 17-22)

THE HOUSES OF RETHYMNON

Vorwort zur 2. Auflage

(S. 25-32)

DIE HÄUSER VON RETHYMNON

Avant-Propos de la deuxième édition

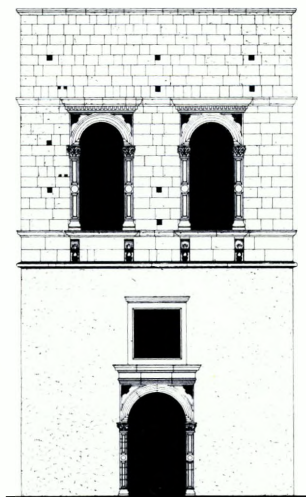
(pp. 35-40)

LES MAISONS DE RÉTHYMNON

Prologo alla 2a edizione

(pp. 43-48)

LE CASE DI RETHYMNO

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑ

Τὸ μικρὸ αὐτὸ τεῦχος μὲ τὸ σχέδιο ἑνὸς περίτεχνου θυρώματος τοῦ Ρεθύμνου στὸ ἐξώφυλλό του περιέχει, στὰ ἑλληνικὰ καὶ τέσσερις ἀκόμη γλῶσσες, τὸ κείμενο πὸν εἶχα πρὸ μηνῶν συντάξει γιὰ τὸν πρόλογο στὴ δεύτερη ἔκδοση, τὸ 2001, τῆς διατριβῆς μου, Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου, ὅπου καὶ δημοσιεύθηκε (σ. ζ΄-ιδ΄) χωρὶς ὅμως νὰ καταστῇ δυνατό νὰ ἐμπλουτίσει καὶ τὴν ἀγγλικὴ περίληψη τοῦ τόμου, ἡ ὁποία εἶναι ἐκείνη τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου, τὸ 1977. Τώρα, λοιπὸν ὁ πρόλογος αὐτός, σημαντικὸ μέρος τοῦ ὁποίου ἐμπεριέχει μιὰ σχετικὰ καινούργια γνώση καὶ εἶναι ἔτσι οὐσιαστικὸ, αὐτονομεῖται καὶ διατίθεται χωριστὰ ἀπὸ τὸν πολὺ ὀγκωδέστερο τόμο τῶν Σπιτιῶν τοῦ Ρεθέμνου. Ἐλπίζω πὼς κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ κείμενο αὐτὸ θὰ γίνῃ εὐρύτερα προσιτό, ἐξυπηρετώντας ἰδίως ὅσους διαθέτουν καί, γενικά, γνωρίζουν τὴν ἔκδοση τοῦ 1977 καὶ δὲν τοὺς χρειάζεται τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ πληροφορηθοῦν ὅ,τι νέο ἔχει γίνῃ γνωστὸ στὸ διάστημα μεταξὺ τῶν δύο ἐκδόσεων. Αὐτονόητο εἶναι, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὅτι ὅσοι ἀγνοοῦν Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου καί, ἀκόμη περισσότερο, ὅσοι δὲν γνωρίζουν οὔτε τὴν παλαιὰ πόλη τοῦ Ρεθύμνου μόνον ἐν μέρει θὰ κατανοήσουν τὸν ἀναδημοσιευόμενον ἐδῶ πρόλογο τῆς ἔκδοσης τοῦ 2001.

Μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν ἐνημερωμένων στὴν ἱστορία τῆς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀπὸ τὸν ὕστερο μεσαῖωνα κ.έ., ἡ ἀνωτέρω δυσκολία τῆς κατηγορίας αὐτῆς τῶν ἀναγνωστῶν νομίζω πὼς πρέπει περισσότερο νὰ ἀφορᾷ τὶς περικοπὲς ἐκεῖνες τοῦ προλόγου ὅπου ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα ἰταλῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ στρατιωτικῶν μηχανικῶν τοῦ 16ου αἰ., ὅπως οἱ δύο συνομήλικοι, περίπου, Sebastiano Serlio καὶ Michele Sanmicheli, καὶ ὁ μηχανικὸς Giulio Savorgnan, οἱ ὁποῖοι, ἔμμεσα μὲν ὁ πρῶτος (ὅπως καὶ ὁ διασημότερος ὅλων, ὁ Andrea Palladio) ἀμεσότερα δὲ οἱ ἄλλοι δύο, σχετίζονται μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἱστορικῶν μνημείων πὸν διασώζονται ἀκόμη στὴν Κρήτη, τὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν Κύπρο.

Ἐκεῖνο πὸν ὁ χώρος ἐπιτρέπει καταχρηστικὰ νὰ διευκρινίσω κάπως στὰ προκαταρκτικὰ αὐτὰ εἶναι ὁ σημαντικὸς ρόλος πὸν ἔπαιξαν στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηριακῶν συγκροτημάτων τῆς κρητικῆς ὑπαίθρου πὸν ἀνῆκαν μάλιστα στὴ μεγάλη ἑλληνορθόδοξη πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης στὸ 16ο καὶ 17ο αἰ., δύο ἀπὸ τὰ περὶ ἀρχιτεκτονικῆς πλούσια εἰκονογραφημένα βιβλία του Serlio, τὰ γνωστὰ σὰν libro quarto καὶ libro sesto πὸν πρωτοεκδόθηκαν τὸ 1537 καὶ τὸ 1551 ἀντίστοιχα, ρόλο ὅμως πὸν ὅλοι οἱ ἱστορικοὶ τῆς

δυτικής αρχιτεκτονικής θεωρούσαν ότι αφορούσε αποκλειστικά και μόνον τὸ ξεκίνημα μιᾶς ἐθνικῆς, τοπικῆς ἀναγεννησιακῆς αρχιτεκτονικῆς σὲ χώρες βόρεια καὶ δυτικά τῆς Ἰταλίας. Μὲ μιὰ σειρά μικρῶν μελετῶν τοῦ ὑπογράφοντος, στὴ δεκαετία τοῦ 1970, καθὼς καὶ Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου, ἡ ἀπὸ παλιὰ καλὰ ριζωμένη αὐτὴ ἀντίληψη, γιὰ τὴν ὁποία εὐθύνεται καὶ ἡ ἀδιαφορία ἢ ἡ ἀβλεψία ἐλλήνων μελετητῶν, ἀποδείχθηκε πὼς δὲν ἀνταποκρινόταν, σὲ ὅ,τι εἶχε συμβεῖ στὴν πραγματικότητα. Ὅτι δηλαδὴ, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, μιὰ παρόμοια ἐξέλιξη στοῦ χώρου τῆς αρχιτεκτονικῆς, ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τῆς Ἰταλίας, εἶχε σημειωθεῖ καὶ στοῦ νοτιοανατολικότερου ἄκρου τῆς Εὐρώπης, γεγονὸς μὲ προφανῆ καὶ ἀμφίπλευρη σπουδαιότητα, γιὰ τὴ Δύση δηλαδὴ καὶ τὴν Ἑλλάδα ἢ, εἰδικά, τὴν Κρήτη, πνευματικὸ καὶ πολιτισμικὸ κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὰ πρῶτα διακόσια χρόνια μετὰ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου (1453), τὴν πρὶν σκοτεινὴν περιόδον τῆς Τουρκοκρατίας. Γιὰ περισσότερα, συνιστῶ τίς οἰκεῖες σελίδες τῶν Σπιτιῶν τοῦ Ρεθέμνου καὶ τοὺς Πίνακες 154-157, μιὰ μελέτη μου στοῦ Δελτίου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (τ. ΣΤ΄, 1972, σ. 239-245) καί, γιὰ τοὺς ξένους ἀναγνώστες, σύντομο ἄρθρο τοῦ ὑπογράφοντος στὴν *Architectural Review* τοῦ Λονδίνου (τχ. Φεβρουαρίου 1977, σ. 129-132).

Ἀθήνα, Δεκέμβριος 2001

Ι.Δ.

ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΟΥ ΡΕΘΕΜΝΟΥ

Πρόλογος Β' Έκδοσης

Ἡ ταχύτατη παραγωγή αὐτοῦ τοῦ τόμου ἀπὸ τὴ Διεύθυνση Δημοσιευμάτων τοῦ Ταμείου Ἀρχαιολογικῶν Πόρων καὶ Ἀπαλλοτριώσεων, τὴν ὁποία πρόσφατα ἀνέλαβε ἡ κ. Ντ. Ζαφειροπούλου, ὀφείλεται στὴ φωτομηχανικὴ ἀναπαραγωγή ἑνὸς ἀντιτύπου ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου πρὶν ἀπὸ εἰκοσιπέντε χρόνια, ἀλλὰ σὲ ἄλλο, καταλλήλοτερο τύπο χαρτιοῦ καὶ μὲ διαφοροετικὸ σχεδίου ἐξώφυλλο, συμβολὴ τῆς κ. Ρ. Παννουλάκη. Ἡ ἔκδοση ἐκείνη τοῦ 1977, στὴ σειρὰ τῶν Δημοσιευμάτων τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, παρέμεινε σχεδὸν ἄγνωστη στὸ εὐρὺ κοινό, ἰδίως στὴν Ἀθήνα – μόνο δύο ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες τὴν παρουσίασαν κι αὐτὸ μὲ καθυστέρηση τεσσάρων ἐτῶν¹. Παρὰ ταῦτα, τὸ βιβλίο ἐξαντλήθηκε σὲ διάστημα ὀκτῶ ἐτῶν περὶπου, ἐπίδοση μᾶλλον χωρὶς προηγούμενο γιὰ τὶς μονογραφίες αὐτὲς τοῦ ΑΔ μὲ τὸν ἰδιαίτερα περιορισμένο ἀριθμὸ ἀναγνωστῶν.

Ὅπως ἦταν ἐπόμενο, *Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου* διατέθηκαν κυρίως στὴν Κρήτη, τὴ δυτικὴ περισσότερη. Ἡ παρουσία τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ νεοσύστατου, τότε, Πανεπιστημίου Κρήτης στὸ Ρέθυμνο, πῶ ἔξω ἀπὸ τὴν παλαιὰ πόλη, συνέβαλε κι αὐτὴ στὴ σταθερὴ ζήτησι τοῦ ἔργου στὴ δεκαετία τοῦ '80. Πρέπει ὅμως νὰ πῶ ὅτι μὲ ἱκανοποίησι εἶδα ὅτι ἡ ἔκδοση ἐκείνη ἀξιοποιήθηκε καὶ κατ' ἄλλους τρόπους, πὺν ἐπίσης συνετέλεσαν στὴ σχετικὰ σύντομη ἐξάντησή της, ὅπως γιὰ τὴ σύνταξη μελετῶν ἀποκαταστάσεως καί, γενικά, τὴ διατήρησι καὶ ἀνάδειξι πολλῶν μνημείων τῆς Βενετοκρατίας, περιλαμβανομένων φυσικὰ τῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθύμνου καὶ τῶν Χανίων, τὴ γνωριμία τῆς κρητικῆς νεολαίας μὲ τὰ πάτρια, μὲ ὁμιλίες ἐκπαιδευτικῶν σὲ γυμνάσια καὶ λύκεια τοῦ νησιοῦ, πὺν βασίσθηκαν σὲ ὑλικὸ τὸ ὁποῖο ζήτησε τὸ ἀρμόδιο Ὑπουργεῖο ἀπὸ τὸν γράφοντα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔκδοση τουριστικῶν ὁδηγῶν, καθὼς καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν ξεναγῶν ἀπὸ τὸν ΕΟΤ.

Τὰ αἰτήματα γιὰ τὴν ἐπανεκδοση τοῦ ἔργου ἔκαναν τόσο τὴν ἡγεσία τοῦ ΤΑΠ ὅσο καὶ τὴν ἔως τελευταία Προϊσταμένη τῆς Διευθύνσεως Δημοσιευμάτων, κ. Εὐαγγ. Κυπραίου, νὰ μοῦ προτείνουν, ἐπανειλημμένως τὰ τελευταία χρόνια, νὰ καταπιαστῶ μὲ μιὰ δευτέρη ἔκδοση τοῦ βιβλίου. Τὸ ΤΑΠ προσφερόταν νὰ ἀναλάβει τὴν ἀνανέωσι τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ φωτογραφικοῦ ὑλικοῦ μὲ καινούργιες, δικές του λήψεις, ἐνῶ ὁ ὑπογράφων θὰ προχωροῦσε σὲ ὅσες ἀλλαγές καὶ προσθήκες ἔκρινε ἀναγκαῖο νὰ γίνουν στὸ κείμενο καὶ τὴ βιβλιογραφία. Ἡ ἰδέα ἀφοροῦσε οὐσιαστικὰ ἓνα νέο βιβλίο.

Οἱ μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς δυνάμεις μου ὑπηρεσιακὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ὑποχρεώσεις, πὺν ἀπορροφοῦσαν τὸν ἐλεύθερο χρόνο ἑνὸς κρατικοῦ ὑπαλλήλου μὲ ὑψηλὴ διοικητικῶς θέσι στὸ Ὑπουργεῖο, δὲν ἦσαν πάντως οἱ μόνοι λόγοι πὺν μὲ ἔκαναν ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια νὰ μὴ βλέπω θετικὰ αὐτὴ τὴν ἰδέα. Πράγματι, ὅσα θὰ εἶχα νὰ προσθέσω ἐπὶ τῆς οὐσίας εἴτε τὰ εἶχα ἤδη περιλάβει σὲ ἄλλα πολὺ βραχύτερα, φυσικὰ, δημοσιεύματα εἴτε θὰ περιλαμβάνονταν στὸ σημαντικότερο ἀπὸ αὐτά, μιὰ μικρὴ ἀλλὰ καθ' ὅλα προσεγμένη ἔκδοση τοῦ Ἰδρύματος Γουλανδρῆ-Χόρν, τὴν Κατοικία στὴν Κρήτη κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Βενετοκρατίας

1. Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου, *Καθημερινή* (13/6/1981) καὶ *Μεσημβρινή* (16/6/1981).

(περ. 1538-1645), που εκδόθηκε το 1997 για να γνωρίσει κι αυτή μεγάλη επιτυχία έτσι που να κοντεύει τώρα να εξαντληθεί.

Έπειτα, από πλευράς βιβλιογραφίας αναφερομένης στα σπίτια του Ρεθύμνου ή, ευρύτερα, στην αστική κατοικία στην Κρήτη του 16ου-17ου αϊ. που αποτελεί ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο στην ιστορία της αναγεννησιακής ή, ακριβέστερα, της manieristικής της αρχιτεκτονικής², κεφάλαιο με ξεχωριστό ενδιαφέρον αφού αφορά τον ιδιωτικό τομέα και μάλιστα στο χώρο της κατοικίας του αστικού πληθυσμού του νησιού, όπου οι δυτικές (ιταλικές) επιρροές εκδηλώνονται και σε άλλα πεδία και όχι μόνο στην αρχιτεκτονική, ή οποία πάντως αποδεικνύεται, ό,τι σπουδαιότερο έχει δώσει ή Κρήτη, στο χώρο αυτό, μετά τη μινωική αρχιτεκτονική, τα πράγματα δεν ήταν ιδιαίτερος ευχάριστος. Η συγκομιδή δηλαδή των δύο τελευταίων δεκαετιών του 20ού αϊ., όπως άλλωστε φαίνεται και από τα είκοσιπέντε περίπου άρθρα, βιβλία και διατριβές, της περιόδου 1980-2000, στα όποια γίνεται μνεία στα *Σπίτια του Ρεθύμνου*, κανένα από τα όποια δεν έχει ως αντικείμενο την αστική κατοικία της Κρήτης, υπήρξε πολύ φτωχή – μιὰ μονογραφία λ.χ. για την παλαιά πόλη των Χανίων εξακολουθεί τόσο καιρό να παραμένει ένα desideratum – και περιορίζεται, όσο γνωρίζω, σε ό,τι έχει δημοσιεύσει ο γράφων στις δεκαετίες του '80-'90³. Αντίθετα, έχει βέβαια εμπλουτισθεί ή ιταλική ιδίως βιβλιογραφία που αναφέρεται στην αρχιτεκτονική της Αναγέννησης και του Μανιερισμού και τους μεγάλους της δημιουργούς αλλά και θεωρητικούς⁴, όχι όμως τόσο πολύ όσον αφορά τους Serlio και Sanmicheli που ενδιαφέρουν περισσότερο την περίπτωση της Κρήτης⁵.

Τέλος, ή αντικατάσταση των περισσότερων φωτογραφιών που περιέχονται στην έκδοση του 1977, μαζί με τις θετικές της πλευρές, παρουσιάζει και μιὰ αρνητική, διόλου αμελητέα επιστημονικώς. Την εγκατάλειψη δηλαδή ενός υλικού της δεκαετίας του '60 και των αρχών του '70 που με τις αθρόες εργασίες που έχουν έκτοτε γίνει στα σπίτια του Ρεθύμνου (και των

2. Βλ. Ν. Χατζηνικολάου, Σκέψεις για την «Κρητική αναγέννηση», εις *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγωγιάκη*, Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης - Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ήρακλείου, Ήρακλειο 2000, σ. 786-790.

3. Ίορδ. Δημακόπουλος, Το νεώτερο ελληνικό σπίτι, εις *Ανθολογία Έλληνικής Αρχιτεκτονικής* (έπιμ. Ίορδ. Δημακόπουλου), έκδ. ΥΠΠΕ, Αθήνα 1981, σ. 27-28. Ο ίδιος, Η κατοικία στην Ελλάδα από τον 15ο αϊ. και έξης, Συνοπτική έπισκόπηση των τελευταίων επιστημονικών έρευνών, εις *Διατήρηση Παραδοσιακών Οικήσιμων, Σεμινάριο 1983 του BBC*, έκδ. Compendium, Αθήνα 1984, σ. 24-25. Ο ίδιος, Ρεθυμνικά και άλλα μνημεία της αναγεννησιακής Κρήτης, εις *Gerhard Mercator, ο φιλόσοφος του κόσμου, πολίτης της Αναγέννησης στο Ντουίσμπουργκ*, Κατάλογος της ομώνυμης Έκθεσεως, Αθήνα 1991, σ. 46-51. Ο ίδιος, Γιαδό: οι ήλιακοί της Ένετοκρατούμενης Κρήτης, εις *Πρόγραμμα και Περίληψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων, Δωδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, έκδ. της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας, Αθήνα 1992, σ. 17-18. Ο ίδιος, Η κατοικία στην Κρήτη κατά την τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας (περ. 1538-1645), έκδ. Ίδρύματος Γουλανδρή-Χόρν, Αθήνα 1997. Βλ. επίσης Ίορδ. Δημακόπουλος, Italian Renaissance in Crete, *Architectural Review*, τ.χ. Φεβρουαρίου 1977, London, σ. 129-132.

4. Σπουδαίος, από κάθε άποψη, παραμένει ο συλλογικός τόμος *Scritti Rinascimentali di Architettura* (έπιμ. Α. Bruschi, C. Maltese, M. Tafuri και R. Bonelli), έκδ. Edizioni il Polifilo, Milano 1978.

5. Για τον Serlio, βλ. την εντυπωσιακή μονογραφία της Sabine Frommel, *Sebastiano Serlio, Architetto*, έκδ. Electa, Milano 1998, όπου και ειδικό κεφάλαιο για τα αρχιτεκτονικά δοκίμια του Serlio, σ. 349-365. Για τον Sanmicheli, βλ. το συλλογικό τόμο *Michele Sanmicheli, architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento*, του Centro Internazionale di Studi di Architetture «Andrea Palladio» di Vicenza, έκδ. Electa, Milano 1995, όπου και μελέτη του γράφοντος, Sanmicheli nei territori veneziani del Mediterraneo orientale, σ. 210-221 και 316-319.

Χανίων), ιδίως πρὶν αὐτὲς ἀναληφθοῦν ἀπὸ συνεργεῖα τῆς Ὑπηρεσίας – μιὰ ρεαλιστικὴ καὶ τελικὰ σωτήρια πολιτικὴ, ἡ πατρότητα τῆς ὁποίας ἀνήκει στὸν ὑπογράφοντα, ποὺ τὴν ἔθεσε σὲ συστηματικὴ ἐφαρμογὴ μὲ πολύτιμο συνεργάτη καὶ ἐκτελεστικὸ φορέα τὴν Ἐφορεῖα Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης – ἔχει πλέον ἀποκτήσει τὴ σημασία ἱστορικοῦ τεκμηρίου.

Ἔτσι, παρὰ τὸ μικρὸ μᾶλλον μειονέκτημα ποὺ συνιστᾷ γιὰ τὸ σημερινὸ χρήστη τοῦ βιβλίου ἡ μετονομασία μερικῶν ὁδῶν στὴν παλαιὰ πόλη τοῦ Ρεθύμνου, καθὼς καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῶν ἀριθμῶν σὲ ἀρκετὰ σπίτια τῆς ἴδιας περιοχῆς, φαινόμενο ἀρκετὰ «παραδοσιακὸ» σὲ μᾶς, συμφώνησα, φέτος τὸ Μάρτιο, νὰ γίνῃ μιὰ ἀνατύπωση τοῦ ἔργου γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῆς ζητήσεώς του στὰ ἐπόμενα χρόνια. Τὸ νὰ ἀνταποκριθῶ στὴν ἀνάγκη προτάξεως ἑνὸς κατατοπιστικοῦ κειμένου, ἐν εἶδει (δευτέρου) προλόγου, ἦταν μιὰ αὐτονόητη ὑποχρέωσή μου ἔναντι τοῦ σημερινοῦ ἀναγνώστη ποὺ δικαιῶται νὰ γνωρίζῃ ὅ,τι οὐσιώδεις νέο ἔχει στὸ μεταξὺ προκύψει, θέμα στὸ ὁποῖο θ' ἀναφερθῶ στὸν ἀπομένοντα λιγοστὸ χώρο.

Οἱ ἐργασίες ποὺ, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων κ. Δημ. Καλομοιράκη, ἔγιναν ἀπὸ τὴν Ἐφορεῖα Κρήτης σ' ἓνα διώροφο σπίτι τοῦ Ρεθύμνου (Ἐπιμενίδου 15-17), συγκεκριμένα δέ, ἡ καθάριση ἑνὸς μεταγενέστερου τοίχου ποὺ εἶχε φράξει τὸ ἄνοιγμα ἑνὸς μεγάλου καὶ ἰδιότυπου παραθύρου τοῦ ὁρόφου, στὴν πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ πρὸς τὸ δρόμο, ἦρθε νὰ ἐπαληθεύσῃ γιὰ τὸν ὑπογράφοντα ὅ,τι μὲ ἐκπληξὴ καὶ ἀπορία εἶχε προσέξῃ νὰ παριστάνεται, κατ' ἐπανάληψη μάλιστα, σ' ἓνα ἀνέλπιστο ἀπόκτημα τοῦ Δήμου Ρεθύμνης, ἓνα ζωγραφικὸ πῖνακα (λάδι σὲ μουσαμᾶ), ποὺ φέρει τὸν τίτλο CIVITAS RETHYMNAE (Εἰκ. 1), ὅπου ἀπεικονίζεται αὐτὸ ποὺ δηλώνει ὁ τίτλος, ἡ πόλη τοῦ Ρεθύμνου. Ἡ τοπιογραφία αὐτὴ ἀνήκει στὸν τύπο τῆς πανοραμικῆς ἀπόψεως, τῆς βενετσιάνικης veduta, ὅπου ὁμως ἡ προοπτικὴ παράσταση τῆς πόλης καὶ τῆς περιοχῆς τῆς ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, μαζὶ μὲ τὴ συμβατικὴ ἀπόδοση τῶν πιὸ ἀπομακρυσμένων κτηρίων, ὑπακούει περισσότερο στὴ βυζαντινὴ παράδοση παρὰ στοὺς κανόνες τῆς ἀναγεννησιακῆς προοπτικῆς, πράγμα ποὺ ὑποδηλώνει τὴν ἑλληνικὴ (κρητικὴ) καταγωγὴ τοῦ δημιουργοῦ τῆς. Τὸ Ρέθυμνο παριστάνεται ὅπως ἦταν στὴν περίοδο 1619-1645 καί, ὅπωςδῆποτε, πρὶν τὴν τουρκικὴ κατάκτηση τοῦ 1646.

Στὸ μέτωπο τῆς πόλης πρὸς τὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ, ἀμέσως ἀναγνωρίζῃ κανεῖς τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου καὶ αὐτὸ ἐπαληθεύει ὅ,τι σχετικὸ ἔχω ἀναφέρει στὸ παρὸν βιβλίο, πολὺ πρὶν ἐντοπισθεῖ τὸ ζωγραφικὸ αὐτὸ ἔργο, ὅσον ἀφορᾷ τὴν προσθήκη, στὴν Τουρκοκρατία, ὅλων τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου καὶ τῆς παραλιακῆς λεωφόρου. Μεταξὺ τῶν ἀπεικονιζομένων σπιτιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ αὐτοῦ μετώπου τοῦ Ρεθύμνου, ὑπάρχουν μερικὰ μεγάλα καὶ ἓνα μικρότερο ποὺ ἔχουν στὴν πρόσοψή των ἓνα μεγάλου μεγέθους ἄνοιγμα (στὰ μεγάλα σπίτια, στὸν ἄξονα συμμετρίας) στὴ στάθμη τοῦ ὁρόφου τῶν διώροφων σπιτιῶν ἢ τοῦ ὁρόφου ὑπὲρ τὸν μεσώροφο τῶν τριωρόφων, ἐκεῖ ὅπου πρέπει νὰ ἐκτεινόταν – στὰ μεγαλύτερα σπίτια – ὁ κεντρικὸς χώρος τοῦ πόρτεγου, στὸν ὁποῖο ἀναφέρομαι ἐκτενῶς στὸν παρόντα τόμο. Ποιὰ ἦταν ἡ ἀκριβὴς γεωμετρικὴ μορφή αὐτοῦ τοῦ ἀνοίγματος τὸ δείχνει τὸ ἀντίστοιχο τῆς ὁδοῦ Ἐπιμενίδου 15-17. Εἶναι ἓνα χαμηλωμένο κυκλικὸ τόξο, μικρότερο δηλαδὴ τοῦ ἡμικυκλικοῦ, ὅπως αὐτὰ ποὺ ὑπάρχουν, μὲ μεγαλύτερο ἀκόμη ἄνοιγμα, στὸ ἰσόγειο ἰδίως πολλῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθύμνου καὶ τῶν Χανίων, ὑπῆρχαν δὲ πολὺ παλαιότερα καὶ στὸν Χάνδακα (Ἡράκλειο). Εἶναι ὅλα κτισμένα μὲ λαξευτοὺς ἀμυδρόλιθους μὲ τίς δύο κατακόρυφες παραστάδες τοῦ ἀνοίγματος μορφωμένες καὶ πάλι μὲ «πελέκια». Τὸ συγκεκριμένο ἄνοιγμα δὲν διέθετε κανενὸς εἶδους σκοῦρα ἢ ὑαλοστάσια, ἐκτείνεται σ' ὅλο τὸ πάχος τοῦ (φέροντος) τοίχου, ἐνῶ οἱ παραστάδες του φέρουν ἰσοῦψεῖς ἐγκοπὲς γιὰ τὴ στήριξη ὀριζοντίων ράβδων ἀπὸ ξύλο ἢ σίδηρο (μπάρες), προφανῶς γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν παρακυπτόντων, ὅσων ἔσκυβαν ἔξω ἀπὸ τὸ στηθαῖο, τὴν ποδιά τοῦ ἀνοίγματος.

Εἰκ. 1. Ζωγραφικὴ παράσταση τοῦ Ρεθύμνου καὶ τῆς περιοχῆς του, ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, ἔργο ἀγνώστου κρητικοῦ ζωγράφου, πιθανὸν Ρεθυμνίου (λάδι σὲ μουσαμῆ, 64 ἐκ. × 108 ἐκ.).

Fig. 1. Painting of Rethymnon and surrounding area from the East. By an anonymous Cretan painter, probably from Rethymnon (oil on canvas, 64 cm × 108 cm).

Abb. 1. Gemälde Rethymnons und seiner Umgebung von Osten, Werk eines unbekannten kretischen Malers, wahrscheinlich aus Rethymnon (Öl auf Leinwand, 64 cm × 108 cm).

Fig. 1. Peinture de Réthymnon et de sa région, vue de l'Est. D'un peintre crétois inconnu, vraisemblablement originaire de Réthymnon (huile sur toile, 64 cm × 108 cm).

Fig. 1. Rappresentazione pittorica di Rethymno e del suo territorio, da Est; opera di un pittore cretese ignoto, forse di Rethymno (olio su tela, 64 cm × 108 cm).

Σε τι ακριβώς όμως χρησίμευε ένα τόσο ευρύ και δίχως κουφώματα άνοιγμα στο πόρτεγο του σπιτιού και για ποιο λόγο δεν ήταν αρκετό ένα κανονικού πλάτους παράθυρο, όπως αυτά των παρακαμμένων δωματίων του ίδιου ορόφου; Κατά πρώτον, όπως δείχνει ο ίδιος ζωγραφικός πίνακας, το ιδιότυπο αυτό άνοιγμα δεν αφορούσε όλα τα σπίτια της συνοικίας αυτής της Άμμου (Sabbionara) και το ίδιο πρέπει να γινόταν και στο έσωτερικό της πόλης, ενώ το ότι ως τώρα δεν έχει έντοπισθεί σε μερικά ακόμη σπίτια οφείλεται στο γεγονός ότι στη στάθμη αυτή τα σπίτια του Ρεθύμνου έχουν ύποστει τις εκτενέστερες αλλοιώσεις, ακόμη και την αντικατάσταση των αρχικών, λιθοκτιστων τοίχων από άλλους λεπτότερους και ελαφρύτερης κατασκευής, για την αντιμετώπιση του σεισμικού κινδύνου, όπως δείχνουν άλλωστε και τα άθροα «κιόσκια».

Όσον αφορά τα έρωτήματα αυτά, η άπάντηση βρίσκεται σε όσα ανάλογα συμβαίνουν σε σπίτια των μεσαιωνικών χωριών της Χίου. Στόν ορόφο τους, υπάρχει ένας συνήθως κεντρικός χώρος, όπου βγάζει ή σκάλα και οι πόρτες των δωματίων του ορόφου, ένας χώρος όμως δίχως στέγη, υπαίθριος, την πλευρά του οποίου προς το δρόμο μορφώνει ο τοίχος της προσόψεως ό όποιος όμως, στην περιοχή του υπαίθριου αυτού χώρου, έχει ένα μεγάλο άνοιγμα με τοξωτό ανώφλιο ή ένα δίλοβο τόξο με ενδιάμεσο κιονίσκο, δίχως πάλι κουφώματα, μιá λύση δηλαδή ανάλογη με την προκειμένη, με τη μόνη διαφορά ότι το σχήμα των τόξων είναι ήμικυκλικό και όχι χαμηλωμένο. Πρόκειται για το χώρο του ήλιακού των σπιτιών αυτών της Χίου, όνομα που έχει διατηρηθεί μέχρι σήμερα.

Είναι φανερό ότι ή ανάγκη φωτισμού και ήλιασμού του κρητικού πόρτεγου, χώρου μάλιστα στεγασμένου και όχι υπαίθριου, με δυσαναλόγως μεγάλο βάθος σε σχέση προς το πλάτος του, είχε οδηγήσει, ιδίως στα σπίτια εκείνα που δεν διέθεταν έναν έξωστη προς το δρόμο, στη λύση του μεγάλου αυτού και έλευθέρου τοξωτού ανοίγματος που μπορούσε να διασφαλίσει, ανάλογα με την εποχή και τον προσανατολισμό του κτηρίου, τον ήλιασμό του προστινίου τμήματος του πόρτεγου για αρκετή ώρα, τις περισσότερες ήμέρες του χρόνου. Στη Βενετία, όπου υφίστανται διάφοροι τύποι ήλιακών, πάντα στην πιο ψηλή στάθμη του κτηρίου ή στο πλατύσκαλο όπου έβγαζε ή έξωτερική σκάλα, ό αρχαιότερος τύπος, του 13ου αϊ., αφορά και πάλι έναν στεγασμένο χώρο, στόν τελευταίο ορόφο, όπου το αντίστοιχο μεγάλο άνοιγμα, πάντοτε δίχως κουφώματα, μορφώνεται με οριζόντιες ξύλινες δοκούς επί ενδιάμεσων στηριγμάτων (ξύλινων ορθοστατών), με ένα στηθαίο χαμηλά. Συμπεραίνεται, συνεπώς, ότι στο Ρέθυμνο, σε σπίτια που δεν διέθεταν έναν έξωστη επί λιθίνων προβόλων, το πόρτεγο του ορόφου ήταν ένας ήμιυπαίθριος ουσιαστικά χώρος, στόν τύπο του ήλιακού, με το χαρακτηριστικό αυτό τοξωτό άνοιγμα.

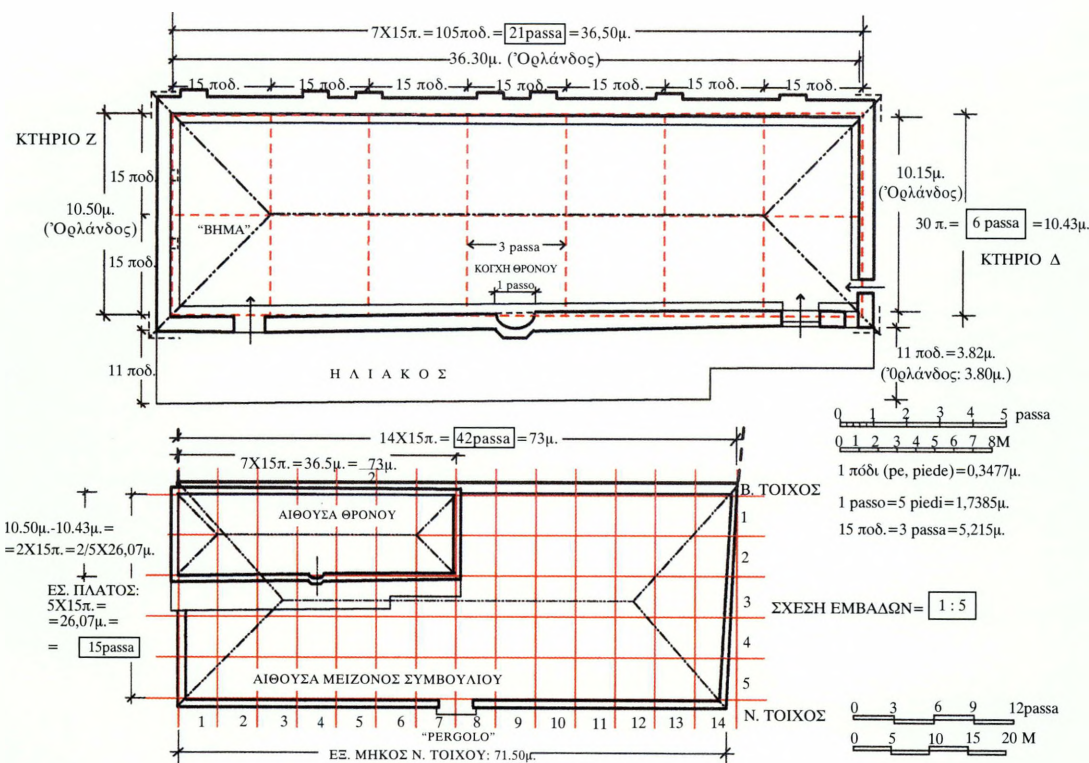
Περί του ότι υπήρχε, στην Κρήτη του 16ου-17ου αϊ. ή, πιθανόν, και πρωιμότερα, ένα συγκεκριμένο όνομα για τον ήλιακό πιστοποιείται από νοταριακά (συμβολαιογραφικά) έγγραφα της εποχής, ένα από τα όποια μάλιστα περιλαμβάνεται στο τέλος του κειμένου αυτού του τόμου (σ. 241-248). Πρόκειται για τη λέξη *giagò* στην ιταλόφωνη αυτή «στήμα» (έκτίμηση της αξίας) ενός σπιτιού του Ρεθύμνου, του έτους 1636. Η έρμηνεία του όρου μου ήταν, τότε, ένας γρίφος. Καθώς όμως προχώρησα, πολύ ύστερότερα, στην αποκάλυψη όσων αναφέρθηκαν, βεβαιώθηκα ότι ό όρος αυτός που δεν ανήκει άλλωστε στη βενετική διάλεκτο αποτελεί μιá τυπικώς κρητική παραφθορά ενός βενετικού όρου με το ίδιο νόημα, ό όποιος όμως έχει έλλη-νική (βυζαντινή) προέλευση: ήλιακός > *liagò* > *diagò* > *giagò*!

Η παρουσία ενός τέτοιου σχήματος τόξου, μορφής ασύμβατης με την αναγεννησιακή αρχιτεκτονική της Ιταλίας όσο και εκείνη του γοθικού (όξυκόρυφου) τόξου, όχι όμως και για τα λοιπά μανιεριστικά στοιχεία που υίοθετεί ή Κρήτη, και πάλι από την Ιταλία, δείχνει ότι

μπρός στην κατασκευαστική ανάγκη, την ανάγκη δηλαδή ενός τόξου με μικρό βέλος ώστε να μην προκληθεί αύξηση του ύψους του δρόφου, το ένιαίο του χαρακτήρα της προσόψεως και η συνέπεια των επιμέρους μορφών της δεν μετρούσε και ότι μάλιστα ένα τέτοιας μορφής τόξο αποτελούσε στοιχείο τονισμού της συμμετρίας του συνόλου (Εικ. 1). Στο θέμα αυτό πρέπει να ληφθεί υπ' όψει ότι ακόμη και στη μείζονα αρχιτεκτονική της έλληνορθόδοξης πλειονότητας της Κρήτης, στα καθολικά μεγάλων μοναστηριών της κρητικής υπαίθρου, όπως το Άρκαδι και η Άγ. Τριάδα Τζαγκαρόλων, οι κλασικοί ρυθμοί συμβιώνουν με τόξα γοτθικά και χαμηλωμένα. Είναι φανερό ότι οι ντόπιοι δημιουργοί δεν έβλεπαν τα πράγματα με τη ρυθμολογική και μορφολογική τους καθαρότητα αφού η αναγεννησιακή αρχιτεκτονική έφθασε στην Κρήτη, όπως και στη δυτική και κεντρική Ευρώπη, όταν πλέον βρισκόταν στη φάση της εκείνη που οι νεώτεροι ονόμασαν Μανιερισμό. Όπου δηλαδή, μεταξύ άλλων φαινομένων, εισάγονται μορφές ξένες προς την κλασική θεματολογία, όπως, εκτός από τους δυο αυτούς τύπους τόξων, είναι οι όβελισκοί, τα όβάλ ανοίγματα κλπ., που επίσης χρησιμοποιούνται τόσο στα σχεδιαστικά υποδείγματα του Serlio που έχουν σημαντική διάδοση στην Κρήτη (και τη Ζάκυνθο) όσο και στις πύλες των οχυρώσεων των αστικών κέντρων της Κρήτης που είχαν σχεδιάσει ο Sanmicheli (πύλη Παντοκράτορος στον Χάνδακα, πύλη του Ρεθύμνου στα Χανιά) και ο Savorgnan (πύλη Άγ. Γεωργίου στον Χάνδακα).

Ένα ακόμη νέο στοιχείο που επίσης προκύπτει από τον πίνακα CIVITAS RETHYMNAE είναι το ότι συχνά, οι τόσο συνηθισμένες στους δρόμους τόσο του Ρεθύμνου όσο και των Χανίων – και ασφαλώς, πολύ παλαιότερα, του Χάνδακος – μαγαζόπορτες με τα χαμηλωμένα τους τόξα ήσαν, αρχικά, στη Βενετοκρατία, τοιχισμένες και επιχρισμένες ή επενδυμένες με μιὰ αγροτικού τύπου λιθοδομή, με λαξευτές λιθοπλίνθους με λοξότμητες άκμές (*rustica*, *bugnato*), τύπο λιθοδομής, ιδιαίτερα αγαπητό στον Sanmicheli καί, κατόπιν, και απ' άλλους στρατιωτικούς μηχανικούς. Τα τόξα αυτά δηλαδή ήσαν άφανη και κατασκευάζονταν για να αποφορτίσουν τα λεπτής διατομής ανώφλια του κανονικού πλάτους έξωθυρών. Η παράσταση της γνωστής οικίας Δρανδάκη (Άρκαδίου 154), στον πίνακα αυτό, δείχνει σαφώς ότι τα ύφιστάμενα χαμηλωμένα τόξα του ίσογειου ήσαν τοιχισμένα και επικαλυμμένα με το *rusticato* που διατηρείται σε άλλες περιοχές της ίδιας προσόψεως. Επίσης, στην ίδια πρόσοψη, καθώς ο τελευταίος όροφος διέθετε έξωστη, ήταν περιττή ή κατασκευή ενός ανοίγματος δίχως κουφώματα, όπως γινόταν σε άλλα μεγάλα σπίτια της ίδιας άκτης. Αντί για το χαμηλωμένο του τόξο, υπήρχε μιὰ έξωθυρα στον τύπο της λοτζέτας, σειρᾶς δηλαδή από μικρού πλάτους τόξα επί κιονίσκων ή πεσίσκων που ήσαν παρόμοια προς εκείνη του μέσου της προσόψεως των σπιτιών της Βενετίας. Έτσι η πρόσοψη αυτή ήταν μιὰ σύνθεση με ρυθμολογική ένότητα αλλά και άρκετά πιό «ρητορική», χάρις στο *rusticato* και τους λιθανάγλυφους προβόλους του έξωστη, από την επίσης συμμετρικά οργανωμένη αλλά πολύ πιό λιτή πρόσοψη του σπιτιού της οδού Άρκαδίου 50, που επίσης παριστάνεται στον ίδιο πίνακα, όπως μάλιστα την έχω αναπαραστήσει στον παρόντα τόμο (Πίν. 61).

Από κατασκευαστικής πλευρᾶς, οι μανιεριστικοί αυτού χαρακτήρα προσόψεις των σπιτιών και των εκκλησιών της Κρήτης ανήκουν σε μιὰ αρχιτεκτονική μελών σε ήμιπροεξοχή και επενδύσεων, αφού ακόμη και οι κορμοί των κιόνων, καθώς και τα άλλα μέλη των κλασικών ρυθμών είναι προσκολλημένα ή προεξέχουν μερικῶς μόνον από το συμπαγή φέροντα τοίχο. Το σύστημα αυτό έχει και πάλι την καταγωγή του στην αρχιτεκτονική της Ιταλίας, από το 15ο αϊ. κ.έ., ή όποια υιοθέτησε, άναφορικά προς τους κλασικούς ρυθμούς, τη χρήση που είχαν οι τελευταίοι σε δύο κυρίως τύπους ρωμαϊκών μνημείων, τα θριαμβικά τόξα και το έξωτερικό των θεάτρων και άμφιθεάτρων. Μόνο που η κρητική επινοητικότητα προχώρησε τον τρόπο

Εικ. 2. Ἄνω: κάτοψη τοῦ δευτέρου ὀρόφου μὲ τὴν αἴθουσα τοῦ θρόνου, στὸ κτήριο Ε τοῦ συγκροτήματος τῶν παλατιῶν τοῦ Μυστρᾶ. Κάτω: ἐπαλληλία τῶν κατόψεων τοῦ ὀρόφου τοῦ παλατιοῦ τῶν Παλαιολόγων, στὸν Μυστρᾶ, καὶ τοῦ ὀρόφου μὲ τὴν αἴθουσα τοῦ Μείζονος Συμβουλίου, στὸ Palatium Communis τῆς Βενετίας (1340-1419).

αὐτὸ κατασκευῆς ὡς τὸ φυσιολογικὸ τοῦ ὄριου, δηλαδὴ τὴν προκατασκευή, τὴ χρῆση προκατασκευασμένων πλαισίων θυρῶν καὶ παραθύρων καί, ἔτσι, τὴ σχετικὰ εὐκόηλη ἀποτοίχιση καὶ μεταφορὰ τῶν σὲ ἄλλο κτήριο ἀλλὰ καὶ τὴν «προσθήκη» μᾶς ἀναγεννησιακῆς προσόψεως σὲ προϋφιστάμενα κτήρια. Τώρα, γιατί μᾶς χρειάστηκε νὰ φθάσουμε στὴ δεκαετία τοῦ '70 γιὰ ν' ἀνακαλύψουμε ὅτι ἓνα τμῆμα τοῦ ὑπὸ ξενικὴ κυριαρχία Ἑλληνισμοῦ, ἀντίθετα πρὸς τὸ κατὰ πολὺ μεγαλύτερό του ὑπόλοιπο, εἶχε κατορθώσει, ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τῆς Ἰταλίας, νὰ ἀναπτύξει μιὰ σαφῶς «λογία» καὶ ὄχι «δημώδη» ἀρχιτεκτονικὴ καὶ μάλιστα μὲ σημαντικὰ ἐπιτεύγματα, εἶναι ἓνα θέμα ποὺ πραγματεύομαι στὴν Εἰσαγωγή ἰδίως αὐτοῦ τοῦ τόμου. Ἐκεῖνο ποὺ μπορῶ τώρα νὰ προσθέσω εἶναι ὅτι οἱ σχέσεις μας αὐτὲς μὲ τὴν Ἰταλία εἶναι πολὺ παλαιότερες ἀπὸ τὸ 16ο αἰ. καὶ δὲν ἀφοροῦν μονάχα τὴν Κρήτη, ὅπου, πολὺ πληρέστερα ἀπὸ ὅσο σὲ ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου, παρατηρεῖται ἡ γόνιμη αὐτὴ διείδυση δυτικῶν ἰδεῶν στὸν τομέα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

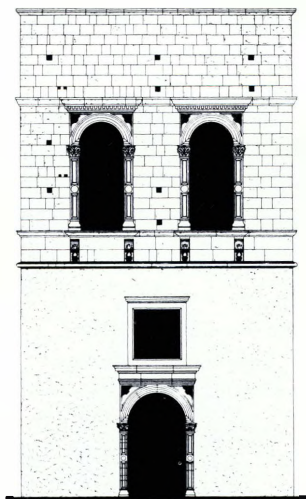
Διότι, τί ἄλλο μπορεῖ νὰ δηλώνει τὸ ὅτι τὸ μεγαλύτερο καὶ ἐπιφανέστερο κοσμικὸ κτήριο τοῦ Μυστρᾶ, τὸ γνωστὸ ὡς κτήριο Ε στὸ συγκροτῆμα τῶν παλατιῶν, τὸν τελευταῖο ὄροφο τοῦ ὁποίου ἔχει ταυτίσει ὁ Ἄν. Όρλάνδος μὲ τὴν αἴθουσα τοῦ θρόνου τῶν Δεσποτῶν τοῦ Μορέως, τὴ μεγαλύτερη βυζαντινὴ αἴθουσα ποὺ ἔχει διασωθεῖ ὅπουδῆποτε (36,30 μ. × 10,50 μ.),

είχε άμεσο πρότυπό του, κατά πολύ βέβαια σπουδαιότερο αρχιτεκτονικώς και πέντε φορές μεγαλύτερο, τὸ πιὸ επίσημο κρατικὸ οἰκοδόμημα τῆς Βενετίας, τὸ κυβερνητικὸ μέγαρο καί, ταυτόχρονα, ἔδρα τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας, τὴν ἐπάκτια (νότια) πτέρυγα τοῦ Palazzo Ducale, τῇ μόνη πού ὑπῆρχε ἀπὸ τὸ μεγάλο αὐτὸ συγκρότημα στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ. ὅταν κτίσθηκε ἡ πτέρυγα αὐτὴ τῶν Παλαιολόγων τοῦ Μυστρᾶ (μεταξὺ τοῦ 1408 καὶ τοῦ 1412); "Ὅτι δηλαδὴ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο, τὸν πατέρα τοῦ τελευταίου τῶν Παλαιολόγων, τὸ κυβερνεῖο ἐκεῖνο τῆς Βενετίας (Palatium Communis, Palazzo della Signoria), πού εἶχε ὁ ἴδιος γνωρίσει, τὸ 1403, κατὰ τὴν ἀποπεράτωσή του, ἦταν ἓνα πρότυπο ὄχι μόνον κατὰ τίς ἐπὶ μέρους μορφές ἀλλὰ καὶ αὐτὸν ἀκόμη τὸν κτηριακὸ τύπο⁶ (Εἰκ. 2); "Αν κανεῖς ἀναλογισθεῖ ὅτι ὅλα αὐτὰ συμβαίνουν τὴν ἴδια στιγμή πού ὁ Μανουήλ Χρυσολωρᾶς καὶ ἄλλοι βυζαντινοὶ λόγιοι διδάσκουν τοὺς πρῶτους Ἰταλοὺς οὐμανιστές, συμπεραίνει ὅτι ἀπὸ νωρὶς εἶχε ἀρχίσει μιὰ ὁσμωση πολιτισμικὴ ὅπου ἡ κάθε πλευρὰ υἱοθετοῦσε, προσαρμόζοντας στὶς δικές της δυνατότητες καὶ παραδόσεις, ἐπιτεύγματα τῆς ἄλλης στὰ ὁποῖα ἐκείνη ὑπερτεροῦσε, μιὰ ἐπικοινωνία λοιπὸν πού, ὑπὸ τίς περιστάσεις, ἦταν ἐπόμενο ν' ἀνακοπεῖ σύντομα γιὰ νὰ καροφορήσει ὁμως στὴν Κρήτη τῶν τελευταίων ἑκατὸ ἐτῶν τῆς Βενετοκρατίας.

Ἀθήνα, Μάϊος 2001

ΙΩΡΔΑΝΗΣ Ε. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ἐπ. Γενικός Διευθυντῆς Ἀναστηλώσεως,
Μουσείων καὶ Τεχνικῶν Ἔργων

6. Ἰορδ. Δημακόπουλος, Τὸ παλάτι τῶν Παλαιολόγων (κτήριο Ε) στὸν Μυστρᾶ, ὁ κτίτωρ του Μανουήλ Β' Παλαιολόγος καὶ τὸ βενετικὸ του πρότυπο, εἰς *Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Εἰκοστὸ Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, ἔκδ. τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἀθήνα 2001, σ. 33-34.

FOREWORD

*This small volume, bearing a drawing of an elaborate doorway in Rethymnon on its cover, contains the text, in Greek and four other languages, of the prologue I wrote some months ago for the second edition (2001) of my dissertation, *The Houses of Rethymnon* (Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθύμνου). It was published on pp. ζ'-ιδ' of this volume, though it proved impossible to bring the English summary up to date and the one accompanying the 1977 edition was reprinted. The prologue, an important part of which contains relatively new information and conclusions and is therefore a substantial work, is here detached from the much bulkier volume of *The Houses of Rethymnon* and published in its own right. It is my hope that in this way it will become more widely accessible and be of service to those who own or are generally aware of the 1977 edition, who need simply to be brought up to date about the new information that has emerged in the period between the two editions. On the other hand, of course, those who do not know *The Houses of Rethymnon* and even more so those who are not even acquainted with the old town of Rethymnon, will be able only partly to understand the prologue to the 2001 edition republished here.*

Except in the case of readers acquainted with the history of western architecture from the Late-Medieval period onwards, the above difficulty, I believe, will be felt mainly in connection with the passages of the prologue referring to the names of 16th-century Italian architects and military engineers, such as the two virtually contemporary architects Sebastiano Serlio and Michele Sanmicheli and the engineer Giulio Savorgnan. The first of these (like the most famous of all Italian architects, Andrea Palladio) was connected indirectly and the other two more directly with the architecture of historic monuments that still survive in Crete, Zakynthos and Cyprus.

*What space does allow me to clarify to some extent in these preliminary remarks is the important role played in church and monastery complexes in the Cretan countryside, which, moreover, belonged to the great Greek Orthodox majority of the population of Crete in the 16th and 17th centuries, by two of the lavishly illustrated books on architecture written by Serlio, known as the *libro quarto* and *libro sesto* and first published in 1537 and 1551 respectively; a role that used to be thought by all historians of western architecture to be confined to the beginnings of a national, local, renaissance architecture only in countries to the north and west of Italy. A series of short articles by the present writer published in the 1970s, and *The Houses of Rethymnon*, demonstrated that this long-rooted percep-*

tion, for which the indifference or oversight of Greek scholars was responsible, does not correspond with reality. In these articles, it was demonstrated that, mutatis mutandis, similar developments in the sphere of architecture also occurred at the southeast end of Europe. This has an obvious, reciprocal importance for the West and for Greece or, more specifically, Crete, the intellectual and cultural centre of Hellenism for the first two hundred years after the fall of Constantinople (1453), the darkest years of Turkish domination. For more on this subject, I recommend the relevant pages of The Houses of Rethymnon, and Plates 154-157, my article in the Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (vol. ΣΤ', 1972, pp. 239-245) and, for foreign readers, my brief article in the London Architectural Review (issue of February 1977, pp. 129-132).

Athens, December 2001

J.D.

THE HOUSES OF RETHYMNON

Prologue to the Second Edition

The rapidity of the appearance of this volume by the Publications Directorate of the Archaeological Receipts and Expropriation Fund, of which Ms. D. Zafiropoulou has recently become Head, is owed to the fact that it is a photomechanical reproduction of a copy of the first edition, which appeared twenty-five years ago. This edition is printed on different paper and with a different cover design created by Ms. R. Yiannoulaki. The 1977 edition, which appeared in the series of Publications from the *Archaialogikon Deltion* remained virtually unknown to the general public, particularly in Athens: it was reviewed by only two Athenian newspapers, and even then after a delay of four years¹. Nevertheless, the book went out of print after about eight years, reflecting a demand without precedent for the monographs of the *ADelt*, which has a very limited readership.

Naturally enough, *The Houses of Rethymnon* (*Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθύμνου*) went on sale mainly in Crete, especially the west part of the island. The existence of the Philosophical School of the then newly founded University of Crete at Rethymnon, outside the old town, contributed to the steady demand for the work during the 1980s. I have to say, however, that I observed with some satisfaction that this first edition also served other ends, which contributed to its going out of print relatively quickly. It was used, for example, as an aid to the compilation of studies for the restoration and, in general, the preservation and enhancement of many monuments dating from the Venetian period, including, of course, the houses of Rethymnon and Chania; it helped acquaint the youth of Crete with the culture of their native island, through lectures given by teachers in the high schools of the island and based on the material requested by the relevant Ministry from the present writer; and it aided the publication of guide books and the training of tour guides by the Hellenic National Tourist Organisation.

The demands for the re-publication of the book led the directors of the Archaeological Receipts Fund and Mrs. E. Kypraiou, until recently the Head of the Publications Directorate, to suggest to me, insistently in recent years, that I should devote my energies to a second edition of the book. The Archaeological Receipts Fund undertook to bring the larger part of the photographs up to date, using new photographs of its own, while the present author was to make whatever changes and additions to the text and bibliography he judged necessary. The idea was, essentially, to produce a new book.

The professional and academic obligations, however, that absorbed the spare time of a civil servant with a senior administrative position within the Ministry, and which were greater than my powers, were not the only reason that I did not look favourably upon the idea for all those years. The fact was that anything of substance that I had to add had either been included already in other, naturally much shorter, publications, or was to be contained in the most important of these, a brief, but meticulously produced publication by the Goulandri-Horn Foundation en-

1. Athina Kaloyeropoulou, *Καθημερινή* (13/6/1981) and *Μεσημβρινή* (16/6/1981).

titled *Residences in Crete during the Final Period of Venetian Rule (ca. 1538-1645)* (*Η κατοικία στην Κρήτη κατά την τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας (περ. 1538-1645)*), which appeared in 1997 and was also very successful, to the point that it too is on the verge of going out of print.

Furthermore, from the point of view of the bibliography referring to the houses of Rethymnon or the urban residences of Crete in the 16th-17th c. in general, matters were not particularly encouraging after the Minoan period. This despite the fact that the urban residence forms a separate chapter in the history of the Renaissance architecture, or more accurately the Mannerist architecture², of the island: a chapter of particular interest, since it relates to private architecture of the urban population of the island, where, although architecture was not the only field in which western (Italian) influences manifested themselves, it seems to have been the field in which Crete produced its finest creations. The bibliographical harvest of the last two decades of the 20th c. is very meagre, as is evident from the approximately twenty-five articles, books and dissertations referring to *The Houses of Rethymnon* published in the period 1980-2000, none of which are devoted to the urban residences of Crete – a monograph on the old town of Chania, for example, has for long been a *desideratum* – and is confined, as far as I know, to the articles published by the present writer in the 1980s and 1990s³. By contrast, the Italian bibliography, in particular, on the architecture of the Renaissance and Mannerism, and the great creators and theoreticians⁴ has been enriched, though less so with regard to Serlio and Sanmicheli, who are the figures of greatest interest in the case of Crete⁵.

Finally, the idea of replacing most of the photographic material contained in the 1977 edition has, alongside its positive features, one negative aspect that is by no means negligible in academic terms: it entails the abandonment of material assembled in the 1960s and the early 1970s, which has now acquired the significance of historical documentation in the light of the many interventions carried out on the houses of Rethymnon (and Chania) especially before these began to be undertaken by work-teams from the Service. This practice, a realistic policy that was ultimately the saving of these structures, owes its authorship to the present writer, who implemented it systematically with the valuable collaboration of the Ephorate of Byzantine Antiquities of Crete, which carried out the work.

2. See N. Chatzinikolaou, Σκέψεις για την «Κρητική αναγέννηση», in *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, University of Crete Press, Vikelia Municipal Library, Heraklion, Heraklion 2000, pp. 786-790.

3. J. Dimacopoulos, Τὸ νεώτερο ἑλληνικὸ σπίτι, in *Ανθολογία Ἑλληνικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς* (ed. J. Dimacopoulos), publ. Ministry of Culture and Sciences, Athens 1981, pp. 27-28. Id., Ἡ κατοικία στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. καὶ ἐξῆς, Συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῶν τελευταίων ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν, in *Διατήρηση Παραδοσιακῶν Οἰκισμῶν, Σεμινάριο 1983 τοῦ BBC*, publ. Compendium, Athens 1984, pp. 24-25. Id., Ρεθυμνιακὰ καὶ ἄλλα μνημεῖα τῆς ἀναγεννησιακῆς Κρήτης, in *Gerhard Mercator, ὁ φιλόσοφος τοῦ κόσμου, πολίτης τῆς Ἀναγέννησης στὸ Ντοῦϊσμπουργκ*, Exhibition Catalogue, Athens 1991, pp. 46-51. Id., Γιαγὸ: οἱ ἥλιακοὶ τῆς Ἑνετοκρατούμενης Κρήτης, in *Πρόγραμμα καὶ Περίληψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων*, Δωδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, publ. Christian Archaeological Society, Athens 1992, pp. 17-18. Id., *Ἡ κατοικία στὴν Κρήτη κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (περ. 1538-1645)*, publ. Gouladri-Horn, Athens 1997· see also J. Dimacopoulos, Italian Renaissance in Crete, *Architectural Review*, issue of February 1977, London, pp. 129-132.

4. The collective volume *Scritti Rinascimentali di Architettura* (eds A. Bruschi, C. Maltese, M. Tafuri καὶ R. Bonelli), publ. Edizioni il Polifilo, Milan 1978, is important from every point of view.

5. For Serlio, see the impressive monograph by Sabine Frommel, *Sebastiano Serlio, Architetto*, publ. Electa, Milan 1998, with a special chapter on Serlio's architectural essays, pp. 349-365. For Sanmicheli, see the collective work *Michele Sanmicheli, architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento*, edited by Centro Internazionale di Studi di Architettura «Andrea Palladio» di Vicenza, publ. Electa, Milano 1995, which contains an article by the present writer, Sanmicheli nei territori veneziani del Mediterraneo orientale, pp. 210-221 and 316-319.

In the light of these considerations, I agreed in March of this year, that the book should be reprinted to satisfy the demand for it over the next few years. This, despite the, fairly unimportant, disadvantage for the modern reader arising from the renaming of some of the streets in the old town of Rethymnon and the change of numbers of several of the houses in the same area, a 'traditional' phenomenon in Greece. That I should respond to the need to write a prefatory informative note, in the form of a (second) introduction, was obviously incumbent on me as an obligation to the reader, who has a right to know what of substance has been discovered in the intervening period, a subject with which I deal in the little space remaining.

Work undertaken by the Ephorate of Crete, under the direction of the Curator of Antiquities Mr. Dim. Kalomirakis, on a two-storey house in Rethymnon (Epimenidou 15-17) entailed the removal of a later wall that had sealed the opening of a large, distinctive window on the upper storey, in the facade of the house overlooking the street. This confirmed for the writer what he had been astonished and perplexed to see depicted, repeatedly moreover, in an unexpected acquisition of the Municipality of Rethymnon: a painting (oil on canvas) which bears the title CIVITAS RETHYMNAE (fig. 1, on p. 10) and depicts, as the title suggests, the town of Rethymnon. This topographical painting belongs to the type of the panorama, the Venetian *veduta*, though the perspective rendering of the town and its region from the east, along with the conventional treatment of the most distant buildings, follows the Byzantine tradition rather than the rules of Renaissance perspective, suggesting that its creator was of Greek (Cretan) origins. Rethymnon is shown as it was in the period 1619-1645 and in any case before the Turkish conquest in 1646.

On the side of the town facing the east coast, one immediately recognises the west side of the modern Arkadiou Street. This confirms what was stated in the present book long before this painting was located: that all the building blocks between the east side of Arkadiou Street and the avenue along the coast were added during the Turkish period. Amongst the houses depicted on this east side of Rethymnon, some of the large ones and one small house have a large opening on the facade (set on the axis of symmetry in the case of the large houses) at first floor level in the case of two-storey houses or at the level of the top floor of three-storey houses, where the central room of the *portego*, with which I deal at length in the present volume, must have been located in the case of the larger houses. The precise geometrical form of this opening is revealed by the corresponding opening in the house at Epimenidou Street 15-17. It is a segmental arch – less, that is, than a semicircle –, like those to be found, with an even larger opening, particularly on the ground floor of many houses in Rethymnon and Chania, with much earlier examples at Candia (Heraklion). They are all built of dressed voussoirs and have two pilasters again formed of '*pelekia*'. The specific opening in question had no blinds or glass panes, and extended the full width of the (bearing) wall, while its pilasters have cuttings at equal heights to receive horizontal wooden rods or iron bars, presumably to protect people when they leaned out over the parapet, the sill of the opening.

What was the purpose of so wide an opening, with no frame, in the *portego* of the house? And why was a window of normal width, like those in the adjacent rooms on the same floor, not adequate? First of all, it is clear from the painting that this unusual opening is not found in all the houses of the neighbourhood of *Ammos* (*Sabbionara*), and this situation was probably reflected also in the interior of the town. That it has not been located so far in even a few houses is due to the circumstance that the houses of Rethymnon have suffered extensive modification at this height, including even the replacement of their original stone walls with others of thinner and lighter structure, to counter the risk of earthquake, as is clear from the many "conservatories".

The answer to these questions is to be sought in similar phenomena in houses in the medieval villages of Chios. On the first floor of these there is usually a central room to which the staircase and the doors of the rooms on the first floor lead. This is an open room with no roof, and the side facing the street is formed by the wall of the facade; in the region of the open-air room, this wall has a large opening with an arched lintel, or a double arch with a central colonnette, again without any frame – an architectural device identical with that under examination, with the sole difference that the arches are semicircular, not segmental, in shape. The room in question is the *iliakòs* (solarium, sunny room) of these Chian houses, a name that is still used today.

Evidently the need for lighting and sunshine in the Cretan *portego*, a room that was roofed, moreover, not open-air, and was disproportionately deep for its width, led to the devising of this large, free arched opening, particularly in houses that did not have a balcony on the street. The opening admitted sunshine into the front part of the *portego* for many hours, depending on the season and the orientation of the building, on most days of the year. In Venice, where there were various types of *iliakòs*, invariably at the highest level of the building, or on the landing to which the outer staircase led, the earliest type, dating from the 13th c., again involved a roofed area on the top floor. Here the corresponding large opening, invariably without a frame, was formed by horizontal wooden beams resting on intermediate supports (timber posts), with a parapet at the bottom. It may therefore be concluded that in the houses of Rethymnon that had a balcony supported on stone corbels, the *portego* was essentially a semi-open area in the type of the *iliakòs*, with its characteristic arched opening.

On the question of whether there was a special name for the *iliakòs* in Crete during the 16th and 17th c., and probably even earlier, evidence is supplied by notary documents of the period, one of which is included at the end of the text of the present volume (pp. 241-248). The word *giagò* is contained in this Italian *stima* (evaluation) of a house in Rethymnon, dating from 1636. The interpretation of the term was a puzzle to me at the time. After the discovery at a much later date of what has been described above, I realised that this word, which is not found in the Venetian dialect, is a typical Cretan corruption of a Venetian word of the same meaning – a word which has a Greek (Byzantine) derivation: *iliakòs* (ἡλιακός) > *liagò* > *diagò* > *giagò*!

The presence of an arch of this shape, a form incompatible with both Renaissance architecture of Italy and the Gothic (pointed) arch, though not with the other elements of Mannerism adopted by Crete, again from Italy, shows that in the light of the structural need for an arch with a small *sagitta*, to avoid increasing the height of the storey, the uniformity of the facade and the consistency of its individual forms did not count; indeed, an arch of this form drew attention to the overall symmetry (fig. 1). With regard to this issue, account should be taken of the fact that even in the great architecture of the Greek Orthodox majority of Crete, in the *katholika* of the large monasteries in the Cretan countryside, such as Arkadi and Ayia Triada Tzangarolon, the Classical orders were found alongside Gothic and segmental arches. The local architects clearly did not view things with any great clarity of order or form, since Renaissance architecture reached Crete, as also western and central Europe, when it was already in the phase later known as Mannerism. A phase in which, *inter alia*, forms foreign to the Classical repertoire were introduced, such as, in addition to the two types of arch referred to above, obelisks, oval openings, etc. These were also used both in the design patterns of Serlio, which were widely disseminated in Crete (and Zakynthos), and in the gates of the fortifications of the urban centres of Crete designed by Sanmicheli (Pantokrator gate at Candia and Rethymnon gate at Chania) and Savorgnan (Ayios Georgios gate at Candia).

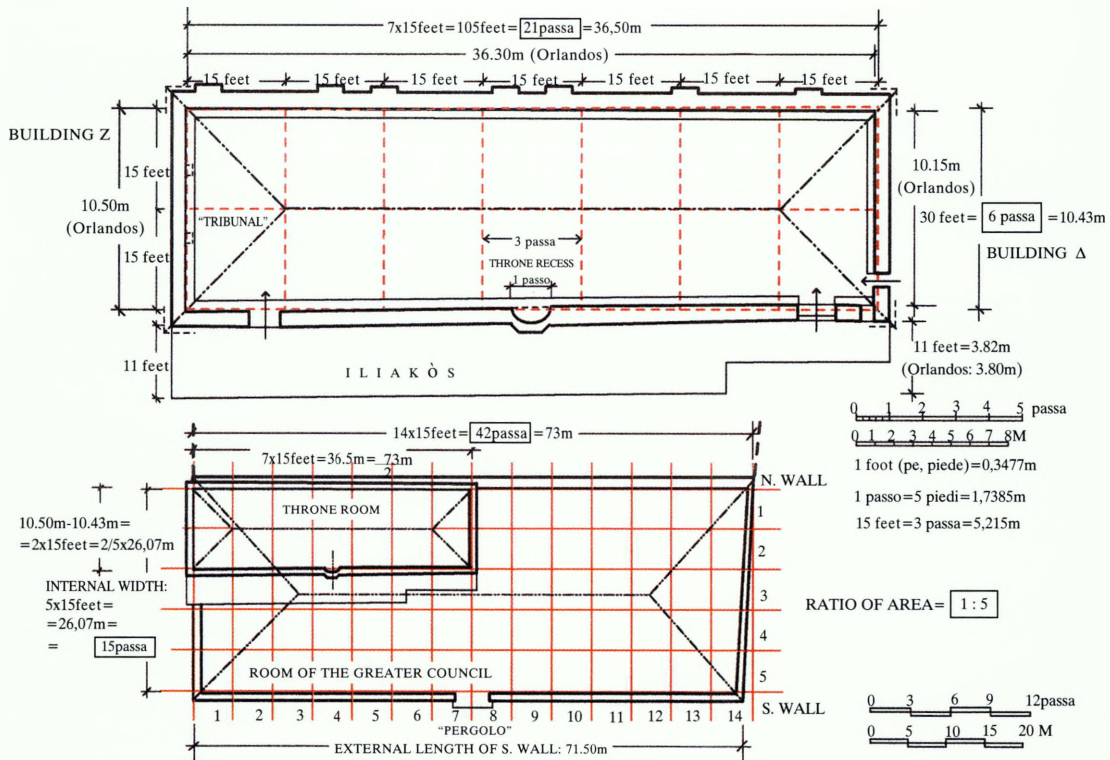

Fig. 2. Top: building E in the palace complex at Mistras: plan of the second floor with the throne room. Bottom: Plan of the room of the Greater Council in the Palatium Communis in Venice (1340-1419) superimposed on the plan of the second floor of the palace of the Palaiologi.

Another new element that also emerges from the CIVITAS RETHYMNAE painting is that the shop doors with segmental arches that were so common in the streets of both Rethymnon and Chania – and certainly, much earlier, of Candia – were frequently, and originally in the Venetian period, sealed up and plastered or faced with a type of rusticated masonry using dressed blocks of stone with chamfered edges (*rustica, bugnato*) that was particularly popular with Sammicheli and after him with other military engineers. These arches, that is, were not seen, and were constructed in order to relieve the load on the thin lintels of the outer windows, which were of normal width. The depiction of the well-known Drandakis house (Arkadiou Street 154) in the painting shows clearly that the existing segmental arches on the ground floor were walled up and covered with the *rusticato* that is preserved in other areas of the same facade. On the same facade, too, the top floor of which had a balcony, it was unnecessary to construct an opening without a frame, as in other large houses on the same front. In place of the segmental arch, there is an outer window in the type of the *logietta* – that is, a row of narrow arches carried on colonnettes or pilasters, similar to the one that occupied the centre of the facade in the houses of Venice. This facade was thus a composition exhibiting unity with regard to the orders, but somewhat more ‘rhetorical’, thanks to the rustication and curved stone corbels of the balcony, than the equally symmetrical but much more austere facade of the house at Arkadiou Street 50, also depicted in the same painting, and reconstructed by the author in the present volume (Pl. 61).

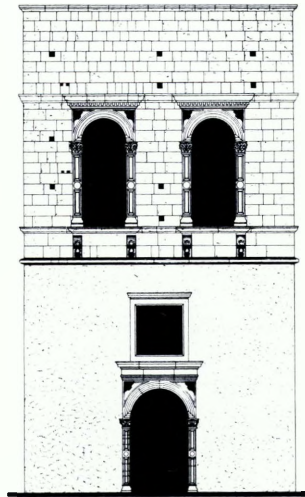
From a structural point of view, these kinds of manneristic facades of the houses and churches of Crete belong to an architecture of partly projecting members and facings, in which even the shafts of columns and other members drawn from the Classical orders are detached, or project only partially from the solid bearing wall. This system, too, is descended from the architecture of Italy of the 15th c. onwards, which, with regard to the Classical orders, adopted the way in which they were used in two main types of Roman structures – the triumphal arch and the exteriors of theatres and amphitheatres. Cretan ingenuity took this mode of construction to its logical conclusion: that is, prefabrication – the use of prefabricated door and window frames – which made it easy to detach them and transfer them to a different building, and also to ‘add’ a Renaissance facade to a pre-existing building. The reason we had to wait until the 1970s to discover that a relatively small part of the Greek population under foreign rule, in contrast with the rest of it, succeeded under Italian influence in developing a clearly ‘learned’, as opposed to ‘popular’ architecture, and one, moreover, that can claim some notable achievements, is a question dealt with at length in the Introduction to this volume. What I can now add is that Greek relations with Italy go back much further than the 16th c. and were not confined to Crete, the island on which the fertile penetration of western ideas in the sphere of architecture can be observed much more fully than on other Aegean and Ionian islands.

For what else can be the meaning of the fact that the largest and most illustrious secular building at Mistras, known as building E in the palace complex, the top floor of which has been identified by A. Orlandos with the throne room of the Despots of the Morea (Peloponnesus), the largest Byzantine room to survive anywhere (36.30 m × 10.50 m), was modelled directly on the most official governmental building of Venice, which was of course much more important architecturally and five times as large – the government palace, which was at the same time the seat of the judicial authority, the seaside (south) wing of the *Palazzo Ducale*, the only wing of this large complex in existence at the beginning of the 15th c. when the Palaiologan wing was erected at Mistras (between 1408 and 1412)? Does not this mean that for the emperor Manuel II Palaiologos, the father of the last of the Palaiologoi, this government palace of Venice (*Palatium Communis*, *Palazzo della Signoria*), with which he himself was familiar from his visit of 1403, served as a model not only for the individual forms but also for the building type itself⁶ (fig. 2)? When one reflects that all this was happening at the very time that Manuel Chrysoloras and other Byzantine scholars were teaching the first Italian humanists, one comes to the conclusion that a cultural osmosis had begun at a very early date, in which each side adopted the achievements in which the other was superior to its own potential and tradition. This communication was naturally, under the circumstances, soon broken off, though it continued to bear fruit in Crete for the last hundred years of Venetian rule.

Athens, May 2001

JORDAN E. DIMACOPOULOS
Honorary Director-General
for Monuments Restoration, Museums and Construction Works

6. J. Dimacopoulos, Τὸ παλάτι τῶν Παλαιολόγων (κτήριο Ε) στὸν Μυστρά, ὁ κτίτωρ τὸν Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγος καὶ τὸ βενετικό του πρότυπο, in *Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Εἰκοστὸ Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, publ. Christian Archaeological Society, Athens 2001, pp. 33-34.

EINFÜHRUNG

Dieser kleine Band mit der Zeichnung eines kunstvollen Portals in Rethymnon auf dem Einband enthält auf griechisch und in vier weiteren Sprachen den Text, den ich vor Monaten für das Vorwort der zweiten, im Jahr 2001 erschienenen Ausgabe meiner Dissertation *Die Häuser von Rethymnon* (Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθύμνου) verfaßt hatte, in der es auch veröffentlicht wurde (S. ζ'-ιδ'), ohne daß jedoch auch die englische Zusammenfassung des Bandes bereichert werden konnte, die diejenige der ersten Ausgabe des Buches von 1977 ist. Jetzt wird nun dieses Vorwort, von dem ein wichtiger Teil relativ neue Erkenntnisse enthält und somit wesentlich ist, eigenständig und getrennt von dem viel voluminöseren Band der Häuser von Rethymnon vorgelegt. Ich hoffe, daß auf diese Weise dieser Text einer breiteren Öffentlichkeit zugänglich wird, wobei er besonders denjenigen dient, die die Ausgabe von 1977 besitzen und sie allgemein kennen und die lediglich darüber informiert werden wollen, was in dem Zeitraum zwischen den beiden Ausgaben als Neu bekannt geworden ist. Andererseits versteht sich von selbst, daß alle, die das Buch *Die Häuser von Rethymnon* nicht gelesen haben und noch mehr, diejenigen, die auch die Altstadt von Rethymnon nicht kennen, das wiederveröffentlichte Vorwort in der Ausgabe von 2001 nur zum Teil verstehen werden.

Mit Ausnahme derjenigen, die mit der Geschichte der westlichen Architektur seit dem späten Mittelalter vertraut sind, dürfte die genannte Schwierigkeit für diese Gruppe von Lesern vor allem jene Stellen im Vorwort betreffen, wo auf die Namen italienischer Architekten und Militäringenieure des 16. Jhs. Bezug genommen wird, wie die beiden etwa gleich alten Sebastiano Serlio und Michele Sanmicheli sowie den Ingenieur Giulio Savorgnan, von denen unmittelbar der erste (wie auch der berühmteste von allen, Andrea Palladio) und mittelbar auch die anderen beiden mit der Architektur historischer Monumente, die auf Kreta, Zakynthos und Zypern noch erhalten sind, in Verbindung gebracht werden.

Das, was mir der Raum in diesem Vorwort erlaubt, noch in gewisser Weise überbetont zu erläutern, ist die wichtige Rolle, die die beiden reich bebilderten, als *libro quarto* und *libro sesto* bekannten Bücher Serlios, die 1537 und 1551 erschienen, in der Kirchen- und Klosterarchitektur des kretischen Freilands, das freilich zur griechisch-orthodoxen Mehrheit der Bevölkerung Kretas im 16. und 17. Jh. gehörte, gespielt haben, eine Rolle, von der alle Historiker, die sich mit der westlichen Architektur beschäftigten, annahmen, daß sie ausschließlich und allein den Beginn einer nationalen und regionalen Renaissance-Architektur in Ländern nördlich und westlich Italiens beträfe. Mit einer Reihe

kleiner Studien des Verfassers in den siebziger Jahren, wie auch in Die Häuser von Rethymnon ließ sich nachweisen, daß diese alte, tief verwurzelte Auffassung, für die auch das Desinteresse und die Flüchtigkeit griechischer Forscher verantwortlich ist, dem entspricht, was sich tatsächlich ereignet hat. Daß nämlich mutatis mutandis eine ähnliche Entwicklung im Bereich der Architektur unter dem Einfluß Italiens auch am Südostende Europas festzustellen war, eine Tatsache von offensichtlicher und zweiseitiger Bedeutung, nämlich für den Westen und für Griechenland oder speziell für Kreta, das geistige und kulturelle Zentrum in den ersten beiden Jahrhunderten nach dem Fall von Byzanz (1453), der dunkelsten Zeit der Türkenherrschaft. Darüber hinaus verweise ich zu diesem Thema auf die Seiten in Die Häuser von Rethymnon und die Tafeln 154-157, auf eine Untersuchung von mir im Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Band ΣΤ', 1972, S. 239-245) und auf einen kurzen Beitrag des Verfassers in der in London erschienenen Architectural Review (Heft Feb. 1977, S. 129-132).

Athen, im Dezember 2001

I.D.

DIE HÄUSER VON RETHYMNON

Vorwort zur 2. Auflage

Die sehr schnelle Herstellung dieses Bandes durch die Direktion für Veröffentlichungen des TAP (Kasse für Archäologische Mittel), die kürzlich von Frau D. Zafiropoulou übernommen wurde, geht auf die photomechanische Reproduktion eines Exemplars des vor fünfundzwanzig Jahren herausgegebenen Werkes zurück, wobei allerdings auf Empfehlung von Frau R. Gianoulaki geeigneteres Papier und ein unterschiedlicher Einband verwendet wurden. Jene Ausgabe von 1977 in der Publikationsreihe des *Archaiologikon Deltion* blieb dem breiten Publikum, insbesondere in Athen, nahezu unbekannt – lediglich zwei athener Zeitungen besprachen das Werk und dies erst vier Jahre nach Erscheinen¹. Trotzdem war das Buch nach einem Zeitraum von etwa acht Jahren vergriffen, ein Erfolg, der wohl für die Monographien des *ADelt* mit seinem ausgesprochen begrenzten Leserkreis seinesgleichen sucht.

Wie zu erwarten, waren *Die Häuser von Rethymnon* (*Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθύμνου*) vor allem auf Kreta im Handel, und zwar besonders im Westen. Daß die Philosophische Fakultät der damals neugegründeten Universität Kretas ihren Sitz etwas außerhalb der Altstadt von Rethymnon hatte, trug außerdem zu der ständigen Nachfrage nach diesem Werk in den 80er Jahren bei. Ich muß aber auch sagen, daß ich mit Zufriedenheit feststellte, daß jene Ausgabe auch anderweitig Verwendung fand, was ebenfalls dazu beitrug, daß das Buch bald vergriffen war. Dazu zählten die Anfertigung von Studien zur Sanierung und allgemein zum Erhalt und zur Aufwertung zahlreicher Denkmäler aus der venezianischen Zeit, darunter natürlich die Häuser von Rethymnon und Chania, ferner die Begegnung der kretischen Jugend mit dem Heimatlichen in Vorträgen, die vom Lehrkörper an Gymnasien auf der Insel gehalten wurden, wobei dieser sich auf Material stützte, das das zuständige Ministerium von dem Verfasser angefordert hatte, des weiteren aber auch durch die Herausgabe touristischer Führer sowie die Ausbildung der Fremdenführer durch den EOT (griechische Tourismusorganisation).

Die Forderung nach einer Wiederauflage des Werkes veranlaßten sowohl die Leitung des TAP wie auch Frau E. Kypraiou, die bis zuletzt die Direktion für Veröffentlichungen des TAP geleitet hatte, mir in den letzten Jahren wiederholt vorzuschlagen, mich mit einer zweiten Auflage des Buches zu befassen. Das TAP bot sich an, die Überarbeitung des größten Teils des Photomaterials mit neuen, eigenen Aufnahmen zu übernehmen, und der Unterzeichnende sollte Änderungen und Zusätze übernehmen, die er am Text und im Literaturverzeichnis für erforderlich erachtete. Der Gedanke betraf im Grunde genommen ein neues Buch.

1. Athina Kalogeropoulou, *Καθημερινή* (13.6.1981) und *Μεσημβρινή* (16.6.1981).

Daß der größte Teil meiner Kräfte in den dienstlichen und wissenschaftlichen Verpflichtungen aufging, die die Freizeit eines Staatsbediensteten in hoher Verwaltungsposition im Ministerium aufzogen, war jedenfalls nicht der einzige Grund, weshalb ich alle diese Jahre diesem Gedanken nicht positiv gegenüberstand. In der Tat hatte ich das, was ich im wesentlichen hätte hinzufügen können, entweder bereits in anderen, natürlich viel knapperen Publikationen zusammengefaßt oder es wäre in der bedeutendsten von diesen, einer kleinen aber insgesamt sehr sorgfältigen Ausgabe der Stiftung Goulandri-Horn, dem *Wohnhaus auf Kreta in der letzten Zeit der Venezianischen Herrschaft (ca. 1538-1645)* (*Ἡ κατοικία στὴν Κρήτη κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (περ. 1538-1645)*) enthalten, die 1997 herausgegeben wurde und ein so großer Erfolg war, daß dieses Werk jetzt nahezu vergriffen ist.

Ferner war die Lage hinsichtlich der Literatur, die sich auf die Häuser von Rethymnon bezieht oder weiter gefaßt auf die städtische Wohnung auf Kreta im 16.-17. Jh., die ein besonderes Kapitel in der Geschichte der Renaissance-Architektur², oder, genauer gesagt, ihres Manierismus, darstellt, nicht besonders erbaulich. Dies ist aber ein besonders interessantes Kapitel, da es den privaten Bereich betrifft und zwar den Raum der Wohnung der städtischen Bevölkerung auf der Insel, wo sich die westlichen (italienischen) Einflüsse auch in anderen Bereichen deutlich zeigen und nicht nur in der Architektur, die sich jedoch als das Bedeutendste erweist, was Kreta nach der minoischen Architektur in diesem Bereich hervorgebracht hat. Wie sich darüber hinaus aus den etwa fünfundzwanzig Artikeln, Büchern und Dissertationen aus der Zeit von 1980 bis 2000 ergibt, die zwar die städtische Wohnung auf Kreta nicht zum Gegenstand haben, in denen aber *Die Häuser von Rethymnon* erwähnt werden, war der Beitrag der letzten zwanzig Jahre des 20. Jahrhunderts sehr arm – eine Monographie z.B. über die Altstadt von Chania ist nach so langer Zeit immer noch ein Desiderat – und beschränkt sich, soweit ich weiß, auf das, was der Verfasser in dem Jahrzehnt 1980/90 publiziert hat³. Im Gegensatz dazu ist insbesondere die italienische Literatur bereichert worden, die sich auf die Renaissance-Architektur und den Manierismus sowie deren große Schöpfer, aber auch auf Theoretiker⁴ bezieht,

2. s. N. Chatzinikolaou, Σκέψεις γιὰ τὴν «Κρητικὴ ἀναγέννηση», in *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Universitäts-Verlag Kreta – Vikelaia-Gemeinde-Bibliothek Heraklion, Heraklion 2000, S. 786-790.

3. I. Demakopoulos, Τὸ νεώτερο ἑλληνικὸ σπίτι, in *Ἀνθολογία Ἑλληνικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς* (Red. I. Dimakopoulos), hrsg. vom Ministerium für Kultur und Wissenschaft, Athen 1981, S. 27-28. Ders., Ἡ κατοικία στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. καὶ ἐξῆς, Συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῶν τελευταίων ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν, in *Διατήρηση Παραδοσιακῶν Οἰκισμῶν, Σεμινάριο 1983 τοῦ BBC*, Compendium Ausgabe, Athen 1984, S. 24-25. Ders., Ρεθυμνιακὰ καὶ ἄλλα μνημεῖα τῆς ἀναγεννησιακῆς Κρήτης, in *Gerhard Mercator, ὁ φιλόσοφος τοῦ κόσμου, πολίτης τῆς Ἀναγέννησης στὸ Ντουϊσμπουργκ*, Katalog der gleichnamigen Ausstellung, Athen 1991, S. 46-51. Ders., Γιαθὸ: οἱ ἡλιακοὶ τῆς Ἑνετοκρατοῦμενης Κρήτης, in *Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Δωδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, hrsg. von der Christlichen Archäologischen Gesellschaft, Athen 1992, S. 17-18. Ders., *Ἡ κατοικία στὴν Κρήτη κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (περ. 1538-1645)*, hrsg. von der Stiftung Goulandri-Horn, Athen 1997; s. auch J. Dimakopoulos, Italian Renaissance in Crete, *Architectural Review*, Att. Feb. 1977, London, S. 129-132.

4. In jeder Hinsicht wichtig bleibt weiterhin der Sammelband *Scritti Rinascimentali di Architettura* (Red. A. Bruschi, C. Maltese, M. Tafuri u. R. Bonelli), hrsg. von Edizioni il Polifilo, Mailand 1978.

allerdings weniger auf Serlio und Sanmicheli, die im Falle Kretas⁵ von größerem Interesse sind.

Schließlich hat das Ersetzen der meisten Photographien, die in der Ausgabe von 1977 enthalten sind, neben den positiven Seiten auch eine negative, die wissenschaftlich keineswegs zu vernachlässigen ist, d.h. den Verzicht auf ein Material aus den 60er Jahren und dem Anfang der 70er Jahre; dieses Material hat mit den zahlreichen Arbeiten, die seitdem an den Häusern von Rethymnon (und von Chania) ausgeführt worden sind, insbesondere bevor diese Arbeiten von der Denkmalpflege übernommen wurden – eine realistische und letztlich rettende Politik, deren Urheberschaft auf den Unterzeichnenden zurückgeht, der sie mit der Ephorie für Byzantinische Altertümer Kretas als wertvollem Mitarbeiter und ausführendem Träger zur systematischen Anwendung brachte – mittlerweile die Bedeutung eines historischen Beweismittels erlangt.

So stimmte ich trotz des eher geringen Nachteils, der sich für den heutigen Benutzer in der Umbenennung einiger Straßen der Altstadt von Rethymnon sowie der Änderung der Nummern bei zahlreichen Häusern derselben Gegend, ein recht 'traditionelles' Phänomen für uns, dieses Jahr im März einem Nachdruck des Werkes zu, um die Nachfrage für die kommenden Jahre zu befriedigen. Daß ich der Notwendigkeit, einen informativen Text in Form eines (zweiten) Vorworts voranzustellen, nachkommen würde, war eine selbstverständliche Verpflichtung meinerseits gegenüber dem heutigen Leser, der Anspruch darauf hat zu erfahren, was sich an substantiell Neuem in der Zwischenzeit ergeben hat, ein Thema, auf das ich in dem verbleibenden geringen Raum zurückkommen werde.

Die Arbeiten, die unter der Leitung des Antikenkonservators D. Kalomirakis von der Ephorie Kretas an einem zweistöckigen Haus in Rethymnon (Epimenidou 15-17) durchgeführt wurden, genauer die Abtragung einer späteren Wand, die die Öffnung eines großen, eigenartigen Fensters des Obergeschosses in der Fassade verschlossen hatte, bestätigte dem Verfasser etwas, von dem ihm mit Erstaunen und Zweifel aufgefallen war, daß es, und zwar wiederholt, auf einem von der Gemeinde Rethymnon unverhofft erworbenen Gemälde (Öl auf Leinwand) dargestellt ist, das den Titel CIVITAS RETHYMNAE trägt (Abb. 1, S. 10), auf dem genau das wiedergegeben ist, was der Titel erklärt, nämlich die Stadt von Rethymnon. Diese Landschaftsmalerei gehört zur Gattung der Panorama-Ansicht der venezianischen *veduta*, in der aber die perspektivische Darstellung der Stadt und ihrer Umgebung von Osten zusammen mit der konventionellen Wiedergabe der weiter entfernten Gebäude mehr der byzantinischen Tradition folgt als den Regeln der Renaissanceperspektive, was auf die griechische (kretische) Herkunft des Schöpfers weist. Das Bild von Rethymnon ist wiedergegeben, wie es sich in der Zeit von 1619-1645 und auf jeden Fall vor der türkischen Eroberung 1646 darbot.

5. Zu Serlio s. die eindrucksvolle Monographie von Sabine Frommel, *Sebastiano Serlio, Architetto*, Ausgabe Electa, Mailand 1998, mit einem eigenen Kapitel zu den architektonischen Traktaten Serlios, S. 349-365. Zu Sanmicheli s. den Sammelband *Michele Sanmicheli, architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento*, hrsg. vom Centro Internazionale di Studi di Architettura «Andrea Palladio» di Vicenza, Ausgabe Electa, Mailand 1995, mit einer Studie des Verf., *Sanmicheli nei territori veneziani del Mediterraneo orientale*, S. 210-221 und 316-319.

In der Stadtansicht zur Ostküste erkennt jeder sofort die Westseite der heutigen Arkadios-Straße, und dies bestätigt, was ich hierzu lange vor der Entdeckung des Gemäldes im vorliegenden Buch erwähnt habe und was die Hinzufügung aller der Häuserviertel zwischen der Arkadios-Straße und der Küstenallee in der Türkenzeit betrifft. Unter den dargestellten Häusern dieser Ostfront Rethymnos sind einige große Häuser und ein kleineres Haus, die in der Fassade eine große Öffnung aufweisen (bei den großen Häusern in der Symmetrieachse), welche sich bei den zweistöckigen Häusern auf dem Niveau des Obergeschosses und bei den dreistöckigen auf der Höhe des Stockwerks über der mittleren Etage befindet, wo sich – bei den größeren Häusern – der zentrale Raum des *Portego* (Empfangsraum) erstreckt haben muß, auf den ich im vorliegenden Band ausführlich eingehe. Die genaue geometrische Form dieser Öffnung zeigt die Entsprechung in der Epimenidou-Straße 15-17. Es handelt sich um einen Flachbogen, d.h. um weniger als einen Halbkreis, wie diejenigen, die mit noch größerer Öffnung besonders im Erdgeschoß vieler Häuser in Rethymnon und Chania vorhanden sind, die es aber auch schon viel früher in Chandax oder Candia (Heraklion) gab. Sie sind alle aus behauenen Bogensteinen gemauert, und die beiden vertikalen Pfeiler der Öffnung sind wiederum aus gemeißelten Steinen gebildet. Diese konkrete Öffnung wies in keiner Weise glasierte Teller auf und dehnte sich über die gesamte Dicke der (tragenden) Wand aus, wobei die Pfeiler gleichhohe Einlassungen als Lager für horizontale Stangen aus Holz oder Eisen aufweisen, wahrscheinlich zur Sicherheit derjenigen, die sich über die Brüstung, das Schirmdach der Öffnung, hinauslehnten.

Welchem genauen Zweck diene aber gerade eine so breite Öffnung ohne Verkleidung im *Portego* des Hauses und aus welchem Grund war ein Fenster von gewöhnlicher Breite wie diejenigen der danebenliegenden Räume im selben Stockwerk nicht ausreichend? Erstens betraf, wie das Gemälde selbst zeigt, diese eigenartige Öffnung nicht alle Häuser dieses Viertels von *Ammos* (*Sabbionara*), und genauso dürfte es auch im Inneren der Stadt gewesen sein. Daß die Öffnung hingegen bei einigen Häusern bis jetzt noch nicht lokalisiert werden konnte, liegt an der Tatsache, daß bei den Häusern von Rethymnon auf diesem Niveau weitreichende Veränderungen vorgenommen und sogar auch die ursprünglichen, aus Stein gemauerten Wände durch andere, dünnere und leichter konstruierte Wände ersetzt worden sind, um der Erdbebengefahr entgegenzuwirken, wie auch die zahllosen “Kioskia” (Holzerker) zeigen.

Was diese Fragen betrifft, findet sich die Antwort in entsprechenden Vorgängen an den Häusern in den mittelalterlichen Dörfern auf Chios. In ihrem Obergeschoß gibt es gewöhnlich einen zentralen Raum, zu dem die Treppe und die Türen der Räume des Obergeschosses führen, ein Raum jedoch ohne Dach, offen, dessen Seite zur Straße hin die Fassadenwand bildet, die aber im Bereich dieses offenen Raumes eine große Öffnung mit gebogenem Sturz oder Biforien, wiederum ohne Verkleidung, aufweisen; es handelt sich also um eine Lösung, die dem vorliegenden Fall entspricht, nur mit dem Unterschied, daß die Bogenform einen Halbkreis bildet und nicht ein Kreissegment. Es handelt sich um den Altan (*heliakòs*, ἡλιακός) dieser Häuser von Chios, ein Name, der sich bis heute gehalten hat.

Es ist offensichtlich, daß die Notwendigkeit der Beleuchtung und Sonneneinstrahlung beim kretischen *Portego*, einem überdachten und nicht offenen Raum, der im Verhältnis zur Breite unproportional lang ist, gerade bei jenen Häusern, die keinen Balkon zur Straße besaßen, zur Lösung dieser großen, freien Bogenöffnung geführt hatte, die je nach Jahreszeit und Ausrichtung des Hauses

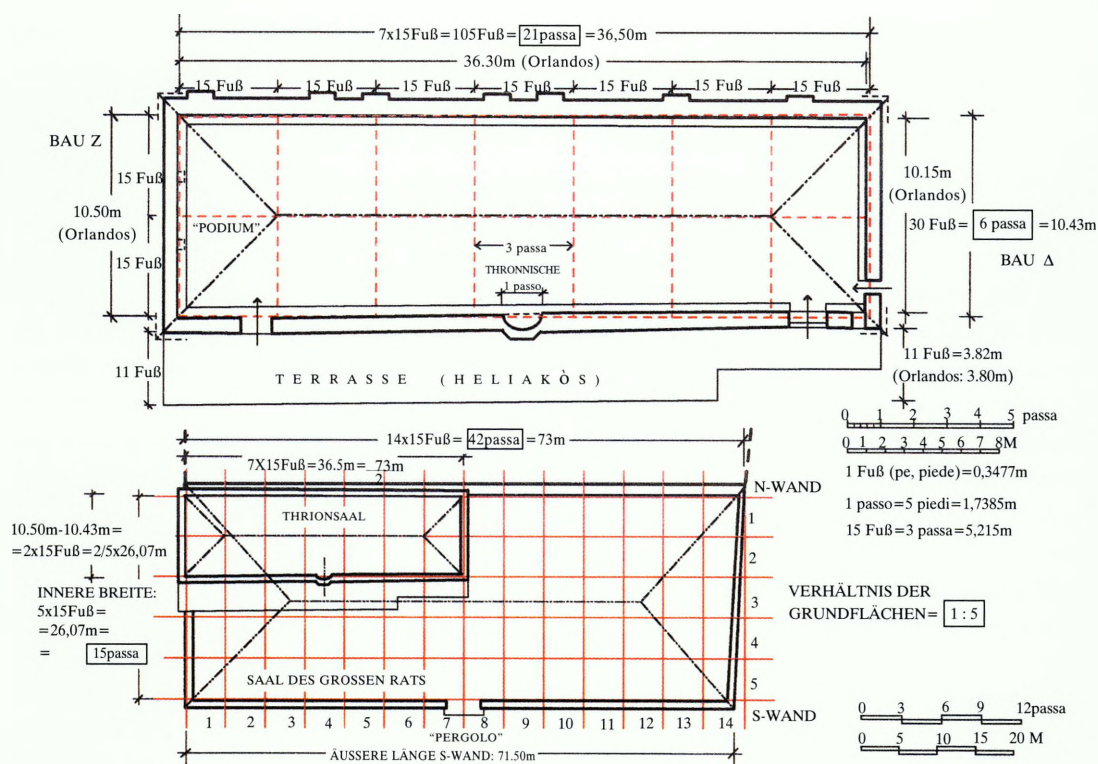

Abb. 2. Oben: Grundriß des zweiten Stocks mit dem Thronsaal im Gebäude E des Palastkomplexes von Mystras. Unten: Parallelisierung der Grundrisse des vorigen Monuments mit dem Stockwerk des Saales des Großen Rats im Palatium Communis von Venedig (1340-1419).

für den größten Teil des Jahres ausreichend lange den Einfall des Sonnenlichts in den vorderen Bereich des *Portego* garantierte. In Venedig, wo es verschiedene Typen von Altanen gab, die sich immer auf dem höchsten Niveau des Hauses oder am Treppenabsatz befanden, auf den die Außentreppe führte, betrifft der älteste Typus, aus dem 13. Jh., wiederum einen überdachten Raum im letzten Stockwerk, wo die entsprechende große Öffnung, stets ohne Verkleidung, durch horizontale Holzbalken auf Zwischenstützen (Holzpfählern) mit einer niedrigen Brüstung gebildet wird. Daraus ist zu folgern, daß in Rethymnon bei Häusern, die keinen Balkon auf Steinstützen besaßen, das *Portego* im Obergeschoß im wesentlichen ein halboffener Raum vom Typus des Altans war, den diese Bogenöffnung kennzeichnete.

Daß es auf Kreta im 16.-17. Jh. oder wahrscheinlich schon früher, einen bestimmten Namen für den Altan gab, ist durch notarielle (vertragliche) Dokumente der Zeit belegt, von denen eins sogar am Ende des vorliegenden Textes in diesem Band enthalten ist (S. 241-248). Es handelt sich um das Wort *giagò* in dieser italienischsprachigen *stima* (Wertschätzung) eines Hauses von Rethymnon im Jahre 1636. Die Deutung dieses Terminus war mir damals ein Rätsel. Als ich aber viel später bei der Entdeckung dessen, was ich im vorangegangenen angeführt habe, voran-

schritt, stellte ich fest, daß dieser Terminus, der im übrigen nicht zum venezianischen Dialekt gehört, eine typisch kretische Verballhornung eines venezianischen Terminus mit derselben Bedeutung darstellt, der jedoch griechischen (byzantinischen) Ursprungs ist: *heliakòs* (ἡλιακός) > *liagò* > *diagò* > *giagò*!

Das Vorkommen eines Bogens von solcher Form, die mit der Renaissance-Architektur Italiens unvereinbar ist wie auch mit derjenigen des gotischen Spitzbogens, nicht aber mit den übrigen manieristischen Elementen, die auf Kreta, wiederum von Italien, übernommen wurden, zeigt, daß hinsichtlich der baulichen Erfordernisse, d.h. der Notwendigkeit eines Bogens mit geringem Radius, der keine Erhöhung des Stockwerks bedingte, der geschlossene Charakter der Fassade und die Konsequenz ihrer einzelnen Formen nicht zählten, und daß sogar ein Bogen von solcher Form ein Element bildete, das die Symmetrie des Gesamten betonte (Abb. 1). Hierbei ist noch zu berücksichtigen, daß in der bedeutenden Architektur der griechisch-orthodoxen Mehrheit auf Kreta bei den Hauptkirchen (*Katholikon*) der großen Klöster des kretischen Freilandes, wie z.B. Arkadi und Ajia Triada Tzagarolon, die klassischen Ordnungen mit gotischen Bögen und Flachbögen zusammen vorkommen.

Es ist offensichtlich, daß die lokalen Schöpfer die Dinge nicht in ihrer stilistischen und morphologischen Klarheit betrachteten, da die Renaissance-Architektur nach Kreta, wie auch nach West- und Mitteleuropa gelangte, als sie sich in jener Phase befand, die von den Jüngeren als Manierismus bezeichnet wurde. Es ist die Phase, in der neben anderen Phänomenen Elemente importiert wurden, die der klassischen Themenstellung fremd waren, wie z.B., abgesehen von diesen beiden Bogenformen, die obeliskförmigen und ovalen Öffnungen usw., die gleichermaßen benutzt wurden, und zwar sowohl von Serlio in seinen Traktaten, die auf Kreta (und auf Zakynthos) eine große Verbreitung hatten, als auch bei den Toren der städtischen Zentren auf Kreta, die Sanmicheli (Pantokrator-Tor in Candia, Rethymnon-Tor in Chania) und Savorgnan (S. Georg-Tor in Candia) entworfen hatten.

Ein weiteres neues Element, das ebenfalls aus dem Gemälde *CIVITAS RETHYMNAE* hervorgeht, ist, daß häufig die in den Straßen von Rethymnon wie auch Chania – und sicher viel früher auch in Candia – so gewöhnlichen Ladentüren mit ihren Rundbögen in der venezianischen Zeit ursprünglich mit einem verputzten oder verkleideten rustikalen Mauerwerk vermauert waren, mit behauenen Steinblöcken mit schrägbehauenen Kanten, Rustika (*rustica*, *bugnato*), einer Steinbauweise, die bei Sanmicheli und seitdem auch bei anderen Militäringenieuren sehr beliebt war. Diese Bögen waren nicht sichtbar und wurden errichtet, um bei den Außentüren von regulärer Breite den Sturz mit dünnem Querschnitt zu entlasten. Die Darstellung des bekannten Hauses Drandaki (Arkadiou 154) auf diesem Gemälde zeigt deutlich, daß die bestehenden Rundbögen des Erdgeschosses vermauert und mit dem *rusticato* (Rustika) verkleidet waren, das auch an anderen Stellen derselben Fassade erhalten ist. Ferner war bei derselben Fassade, da das letzte Stockwerk einen Balkon besaß, die Konstruktion einer Öffnung ohne Verkleidung, wie es bei anderen Häusern an derselben Küste der Fall war, überflüssig. Anstelle des Rundbogens gab es eine Außentür vom Typus der *loggeta*, einer Reihe schmaler Bögen auf Säulchen oder kleinen Pfeilern, die der üblichen Häuserfassade von Venedig ähnelten. So war diese Fassade eine stilistische einheitliche Komposition, war aber auch wesentlich 'rhetorischer' aufgrund des *rusticato* und der Vorsprünge aus Steinrelief am Balkon an der ebenfalls symmetrisch angeleg-

ten, aber viel schlichteren Fassade des Hauses in der Arkadios-Straße 50, das auch auf demselben Gemälde dargestellt ist, so wie ich es in dem vorliegenden Band rekonstruiert habe (Taf. 61).

In baulicher Hinsicht gehören diese manieristischen Fassaden der Häuser und Kirchen Kretas zu einer Architektur aus Baugliedern in Halbvorsprüngen und Verkleidungen, da sogar auch die Säulenschäfte wie auch die übrigen Bauglieder der klassischen Ordnungen vorgeblendet sind oder nur teilweise aus der massiven tragenden Wand hervortreten. Dieses System wiederum hat seinen Ursprung in der italienischen Architektur seit dem 15. Jh., die als Rückgriff auf die klassischen Ordnungen die Verwendung übernahm, die letztere bei zwei Hauptgruppen der römischen Denkmäler, den Triumphbögen und den Außenseiten der Theater und Amphitheater, hatten. Nur, daß der kretische Erfindergeist diese Konstruktionsweise bis zu seiner natürlichen Grenze trieb, d.h. der Vorfertigung, dem Gebrauch vorgefertigter Tür- und Fensterrahmen und somit auch ihre verhältnismäßig leichte Abnahme und Übertragung auf ein anderes Gebäude, aber auch die 'Anfügung' einer Renaissancefassade an zuvor bestehende Gebäude. Warum wir erst in den 70er Jahren entdeckten, daß es einem Teil des fremd beherrschten Griechentums im Gegensatz zu dem weit größeren Rest gelungen war, unter dem Einfluß Italiens eine deutlich 'gelehrte' und nicht 'populäre' Architektur, und zwar mit bedeutenden Errungenschaften, zu entwickeln, ist ein Thema, das ich insbesondere in der Einführung dieses Bandes behandle. Was ich jetzt hinzufügen kann, ist, daß diese unsere Beziehungen zu Italien viel weiter als bis ins 16. Jahrhundert zurückreichen und nicht allein Kreta betreffen, wo wesentlich vollständiger als auf den anderen ägäischen und ionischen Inseln dieses fruchtbare Eindringen westlichen Gedankenguts im Bereich der Architektur zu beobachten ist.

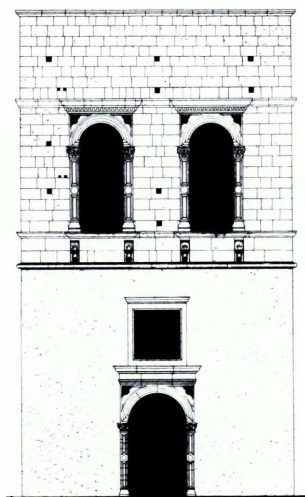
Denn wie sonst läßt sich erklären, daß das größte und berühmteste profane Gebäude von Mystras, der als Gebäude E bekannte Palastkomplex, in seinem obersten Stockwerk, das A. Orlandos als Thronsaal der Despoten von Morea identifiziert hatte, dem größten byzantinischen Saal, der überhaupt erhalten ist (36,30 m × 10,50 m), als unmittelbares Vorbild das architektonisch sicherlich bedeutendere und fünfmal größere, offizielle staatliche Gebäude von Venedig hatte? Es ist das Regierungsgebäude, und zugleich Sitz der Gerichtsbarkeit, mit dem seeseitigen (südlichen) Flügel des *Palazzo Ducale*, dem einzigen, der Anfang des 15. Jahrhunderts von diesem großen Komplex bestand, als dieser Flügel von den Paläologen in Mystras errichtet wurde (zwischen 1408 und 1412). Ebenso war für den Kaiser Manuel II. Paläologos, den Vater des letzten der Paläologen, dieser Regierungssitz von Venedig (*Palatium Communis*, *Palazzo della Signoria*), den er selbst 1403 während seiner Fertigstellung gesehen hatte, nicht nur hinsichtlich seiner Einzelformen, sondern auch als Bautypus⁶ ein Vorbild (Abb. 2)? Wenn man berücksichtigt, daß

6. I. Demakopoulos, Τὸ παλάτι τῶν Παλαιολόγων (κτίριο Ε) στὸν Μυστρά, ὁ κτίτωρ τοῦ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος καὶ τὸ βενετικό του πρότυπο, in *Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Εἰκοστὸ Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, hrsg. von der Christlichen Archäologischen Gesellschaft, Athen 2001, S. 33–34.

dies alles in derselben Zeit passierte, als Manuel Chrysoloras und andere byzantinische Gelehrte die ersten italienischen Humanisten unterrichteten, schließt man, daß schon früh eine kulturelle Osmose begonnen hatte, in der jede Seite, indem sie ihre eigenen Möglichkeiten und Traditionen anpaßte, Errungenschaften der anderen in Bereichen, in denen diese voraus war, übernahm. Es fand eine Kommunikation statt, bei der es unter den Umständen folgerichtig war, daß sie bald unterbrochen wurde, aber auf Kreta in den letzten hundert Jahren der venezianischen Herrschaft Früchte trug.

Athen, im Mai 2001

IORDANIS E. DEMAKOPOULOS
Generaldirektor h.c. für die Restaurierung der Denkmäler,
für die Museen und Konstruktionen

EN GUISE DE PRÉAMBULE

*On trouvera dans ce petit volume, dont la couverture s'orne du dessin de l'encadrement ouvragé d'une porte de Réthymnon, le texte, en grec et dans quatre autres langues, que j'avais rédigé voici plusieurs mois pour la préface de la seconde édition (de 2001) de ma thèse de doctorat intitulée *Les maisons de Réthymnon* (Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθύμνου), pp. ζ'-ιδ', publiée sans qu'il fût possible de mettre à jour le résumé de l'ouvrage en anglais (résumé qui datait de la première édition du livre en 1977). Cette préface qui, pour une large part, présente des informations relativement nouvelles est donc capitale et constitue un fascicule distinct de l'ouvrage beaucoup plus volumineux qu'est *Les maisons de Réthymnon*. J'espère que ce texte sera ainsi plus largement accessible, et utile à ceux qui possèdent ou connaissent déjà l'édition de 1977 et souhaitent simplement se tenir au courant des découvertes intervenues entre les deux éditions. En revanche, les lecteurs qui n'ont jamais lu *Les maisons de Réthymnon* et, à plus forte raison, ceux qui ne connaissent pas la vieille ville de Réthymnon, auront sans doute quelque difficulté à saisir le propos du prologue ici réédité.*

Pour cette catégorie de lecteurs, à l'exception bien sûr des spécialistes de l'histoire de l'architecture occidentale depuis le bas moyen âge, la difficulté essentielle résidera dans les passages faisant référence aux noms d'architectes et d'ingénieurs du génie italiens du 16e siècle, comme les architectes quasi contemporains Sebastiano Serlio et Michele Sanmicheli ou l'ingénieur Giulio Savorgnan qui, le premier indirectement (tout comme le plus célèbre de tous, Andrea Palladio), et les deux autres directement, sont liés à l'architecture des monuments historiques encore conservés en Crète, à Zanthé et à Chypre.

*Dans les limites de ce préambule, je tiens à rappeler brièvement le rôle important que jouèrent dans l'architecture des complexes ecclésiastiques et monastiques de la campagne crétoise des 16e et 17e siècles (appartenant à la grande majorité grecque orthodoxe de la population crétoise), deux livres d'architecture richement illustrés, œuvres de Serlio, connus comme *libro quarto* et *libro sesto*, publiés pour la première fois en 1537 et 1551 respectivement. En effet, tous les historiens de l'architecture occidentale ont longtemps considéré que le rôle de ces ouvrages concernait exclusivement le début d'une renaissance architecturale nationale, voire locale, dans des régions situées au nord et à l'ouest de l'Italie. Dans une série de courtes études que j'ai publiées dans les années 1970 ainsi que dans *Les maisons de Réthymnon*, j'ai démontré que ce point de vue, longtemps enraciné dans les esprits et dû*

en grande partie à l'indifférence ou à l'incurie des spécialistes grecs, ne correspondait à ce qui s'était passé dans la réalité. En effet, toutes proportions gardées, on peut enregistrer également à l'extrémité sud-est de l'Europe une évolution analogue dans le domaine de l'architecture sous influence italienne, phénomène d'une importance évidente à la fois pour l'Occident et pour la Grèce ou plus particulièrement la Crète, foyer intellectuel et culturel de l'Hellénisme dans les deux cents premières années qui suivirent l'effondrement de l'Empire byzantin (en 1453), période la plus obscure de la domination ottomane.

Pour davantage d'informations, je recommande les pages que j'ai consacrées à ce sujet dans Les maisons de Réthymnon (et pls 154-157) ainsi que l'étude que j'ai publiée dans le Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, tome ΣΤ', 1972, pp. 239-245) et pour les lecteurs étrangers, un bref article publié par mes soins dans l'Architectural Review de Londres (fasc. du février 1977, pp. 129-132).

Athènes, décembre 2001

J.D.

LES MAISONS DE RÉTHYMNON

Avant-Propos de la deuxième édition

La rapidité avec laquelle ce volume a été publié par la Direction des Publications de la Caisse des Recettes Archéologiques, département confié depuis peu à Madame D. Zafiropoulou, est due à la reproduction photomécanique d'un exemplaire de cet ouvrage, paru il y a 25 ans, mais sur un type de papier plus approprié et avec une page de couverture différente, d'après les suggestions de Madame R. Giannoulaki. Cette édition de 1977, dans la série des publications de l'*Archaiologikon Deltion* (Bulletin archéologique), est restée presque inconnue du grand public, surtout à Athènes : seuls deux quotidiens athéniens ont présenté l'ouvrage et cela, avec quatre ans de retard¹. Néanmoins, le livre a été épuisé après environ huit ans, une réussite apparemment sans précédent pour ces monographies de l'*Archaiologikon Deltion* qui ont généralement un nombre restreint de lecteurs.

En toute logique, l'ouvrage *Les maisons de Réthymnon* (Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθύμνου) a été mis en vente en Crète surtout, surtout dans la partie ouest de l'île. La présence de la Faculté de philosophie de la toute jeune Université de Crète à Réthymnon, à la lisière de la vieille ville, a contribué à alimenter la demande constante de l'ouvrage dans les années 80. J'avoue avoir constaté avec satisfaction que le succès de cette publication, et partant le fait qu'elle fut relativement vite épuisée, est dû aussi à d'autres facteurs : elle a fait autorité pour les études de restauration et, d'une manière générale, pour la réhabilitation et la conservation de bon nombre de monuments d'époque vénitienne, y compris bien sûr les maisons de Réthymnon et de La Canée ; elle a permis à la jeunesse crétoise de se familiariser avec son patrimoine, en faisant intervenir des enseignants dans les collèges et les lycées de l'île, qui se sont servis d'un matériel que j'avais mis à la disposition des écoles à la demande du ministère ; enfin, elle a fait ouvrage de référence pour la publication de guides touristiques et la formation de guides par l'Office du tourisme.

Les pressions, ces dernières années, pour me confier la réédition de l'ouvrage, émanaient tant de la direction de la Caisse des Recettes Archéologiques que de Madame E. Kypréou qui, jusqu'à une date récente, dirigeait la Direction des Publications. La Caisse des Recettes Archéologiques se proposait de renouveler la plus grande partie du matériel photographique par des nouvelles prises de vue ; pour ma part, j'étais chargé des modifications et additions jugées indispensables dans le texte et la bibliographie. En réalité, il s'agissait d'un nouveau livre.

Mes activités professionnelles (activités fort prenantes étant le poste de direction que j'occupe au ministère) et mes obligations de chercheur, qui accaparaient l'essentiel de mon temps libre, n'étaient cependant pas les seules raisons qui me firent douter toutes ces années du bien fondé de cette entreprise. De fait, tout ce que j'aurais eu de nouveau à ajouter sur le fond, je l'avais déjà inclus dans d'autres publications, beaucoup plus succinctes certes, ou j'envisageais de l'exposer dans une étude plus importante, une petite édition très soignée de la Fondation Goulandri-Horn, intitulée *L'habitat en Crète, à la fin de la domination vénitienne (env. 1538-1645)* (Η κατοικία στην Κρήτη κατά την τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας (περ. 1538-1645)), qui allait être publiée en 1997 et devait connaître un succès tel qu'elle est presque épuisée à l'heure actuelle.

1. Athéna Kalogercopoulou, *Καθημερινή* (13/6/1981) et *Μεσημβρινή* (16/6/1981).

Ensuite, côté bibliographie consacrée aux maisons de Réthymnon ou, plus largement, à l'habitat urbain de la Crète des 16e et 17e siècles, les choses ne sont guère satisfaisantes. Pourtant il s'agit d'un chapitre spécifique du plus haut intérêt de l'histoire de l'architecture Renaissance, ou plus précisément de l'architecture maniériste², puisqu'il concerne le domaine privé et, qui plus est, l'habitation de la population bourgeoise de l'île, où les influences occidentales (italiennes) s'expriment dans des domaines autres que l'architecture (même si elle est ce que la Crète a produit de plus remarquable en la matière, après les palais minoens). Autrement dit, la moisson des deux dernières décennies du 20e siècle s'est avérée très pauvre, comme on peut en juger par les quelque vingt-cinq articles, livres et thèses, publiés entre 1980 et 2000, dans lesquels il est fait mention des *Maisons de Réthymnon* mais dont aucun ne traite de l'habitat urbain de Crète. Ainsi, par exemple, une monographie sur la vieille ville de La Canée demeure depuis des années un *desideratum* – et se limite, autant que je sache, à ce que j'ai publié dans les années 1980-1990³. En revanche, la bibliographie notamment italienne, ayant trait à l'architecture de la Renaissance et au Maniérisme, à ses grands créateurs ainsi qu'à ses théoriciens⁴, s'est bien sûr enrichie, encore qu'elle ne fasse guère de place à Serlio et Sanmicheli, qui sont surtout intéressants pour la Crète⁵.

Enfin, l'initiative de remplacer la plupart des photos qui figuraient dans l'édition de 1977, présente outre des aspects positifs, un aspect négatif, qui n'est pas du tout négligeable scientifiquement parlant, à savoir renoncer au matériel des années 60 et du début des années 70. Or à la suite des nombreux travaux effectués depuis sur les maisons de Réthymnon (et de La Canée), surtout avant que celles-ci ne soient prises en charge par des équipes du Service archéologique – une politique réaliste et au bout du compte salvatrice, dont la paternité m'appartient et que j'ai mise en oeuvre systématiquement avec la précieuse collaboration de l'Ephorie des Antiquités byzantines de Crète –, ce matériel a acquis la valeur d'un témoignage historique.

Ainsi, en dépit du léger inconvénient que constituent pour l'usager actuel de ce livre le changement de nom de quelques rues dans l'ancienne ville de Réthymnon, ainsi que la modification des numéros de bon nombre de maisons de la même zone, un phénomène plutôt « traditionnel » chez nous, j'ai donné mon accord, en mars dernier, pour une réimpression de l'ouvrage afin de pouvoir satisfaire la demande des prochaines années. Accompagner cette nouvelle édition d'un

2. Cf. N. Chadzinikolaou, Σκέψεις για την «Κρητική αναγέννηση», in *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Editions universitaires de Crète – Bibliothèque municipale d'Héracleion, Héracleion 2000, pp. 786-790.

3. J. Dimacopoulos, Τὸ νεώτερο ἑλληνικὸ σπίτι, in *Ἀνθολογία Ἑλληνικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς* (sous la direction de J. Dimacopoulos), éd. du Ministère de la Culture et des Sciences, Athènes 1981, pp. 27-28. Du même auteur, Ἡ κατοικία στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 15ο αἰ. καὶ ἔξῃς. Συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῶν τελευταίων ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν, in *Διατήρηση Παραδοσιακῶν Οἰκισμῶν, Σεμινάριο 1983 τοῦ BBC*, éd. Compendium, Athènes 1984, pp. 24-25. Du même, Ρεθυμνιακά καὶ ἄλλα μνημεῖα τῆς ἀναγεννησιακῆς Κρήτης, in *Gerhard Mercator, ὁ φιλόσοφος τοῦ κόσμου, πολίτης τῆς Ἀναγέννησης στὸ Ντούισμπουργκ*, Catalogue de l'exposition homonyme, Athènes 1991, pp. 46-51. Du même, Γιὰ τὸ οἶκον τῆς Ἑνετοκρατοῦμενης Κρήτης, in *Πρόγραμμα καὶ Περίληψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Δωδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, éd. de la Société d'Archéologie chrétienne, Athènes 1992, pp. 17-18. Du même, *Ἡ κατοικία στὴν Κρήτη κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (περ. 1538-1645)*, éd. de la Fondation Goulandri-Horn, Athènes 1997. Voir aussi J. Dimacopoulos, Italian Renaissance in Crete, *Architectural Review*, fasc. du fév. 1977, Londres, pp. 129-132.

4. L'ouvrage collectif *Scritti Rinascimentali di Architettura* (sous la direction de A. Bruschi, C. Maltese, M. Tafuri et R. Bonelli), éd. Il Polifilo, Milan 1978, demeure important à tout point de vue.

5. Sur Serlio, cf. l'impressionnante monographie de Sabine Frommel, *Sebastiano Serlio, Architetto*, éd. Electa, Milan 1998, où figure un chapitre spécialement consacré aux traités architecturaux de Serlio, pp. 349-365. Sur Sanmicheli, cf. l'ouvrage collectif, *Michele Sanmicheli, Architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento*, édité par le Centro Internazionale di Studi di Architettura « Andrea Palladio » di Vicenza, éd. Electa, Milan 1995, comprenant une étude de l'auteur intitulée : Sanmicheli nei territori veneziani del Mediterraneo orientale, pp. 210-221 et 316-319.

texte de présentation, sous forme de (second) prologue, s'imposait donc et j'ai jugé qu'il m'incombait de le rédiger, conscient de ma dette envers le lecteur d'aujourd'hui, qui aspire légitimement à être tenu au courant des nouveautés intervenues entre-temps. Tel est précisément le sujet que je vais à présent traiter dans le peu d'espace qui me reste.

Les travaux qui, sous la direction de l'Epimélète, Monsieur Dimitri Kalomirakis, ont été effectués par l'Ephorie de Crète dans une maison à deux niveaux de Réthymnon (la maison sise au 15-17 de la rue Epiménidou) et plus précisément la démolition d'un mur de construction postérieure, venu boucher l'ouverture d'une grande et singulière fenêtre à l'étage, sur la façade de la maison donnant sur la rue, sont venus confirmer ce que j'avais, non sans surprise ni perplexité, remarqué (à plusieurs reprises, du reste) sur une acquisition inespérée de la municipalité de Réthymnon, un peinture à l'huile intitulée CIVITAS RETHYMNAE (fig. 1, p. 10), représentant, comme son titre l'indique, la ville de Réthymnon. Ce paysage appartient au type de vue panoramique de la *veduta* vénitienne, encore que la représentation en perspective de la ville et de la région vues de l'est, avec le rendu plus conventionnel des édifices plus lointains, obéisse davantage à la tradition byzantine qu'aux règles de la perspective Renaissance, ce qui suggère l'origine grecque (crétoise) de son peintre. Réthymnon est représentée telle qu'elle était dans la période 1619-1645 et en tout cas avant l'occupation ottomane de 1646.

Le front de la ville, vers la côte orientale, nous permet de reconnaître le côté ouest de l'actuelle rue Arkadiou, ce qui vient confirmer ce que j'ai mentionné en la matière dans le présent ouvrage, bien avant que cette toile ait été découverte, à savoir l'adjonction, pendant la Turcocratie, de pâtés de maisons entre la partie est de la rue Arkadiou et l'avenue qui longe la mer. Parmi les maisons de ce front oriental de Réthymnon représentées sur la toile, on en distingue quelques-unes, plusieurs grandes et une plus petite, qui présentent en façade une ouverture de grandes dimensions (située dans l'axe de symétrie dans les grandes maisons). Cette ouverture, ménagée dans l'ὀνῶγι (le premier étage des maisons à deux niveaux ou l'étage qui surplombe le μετζόο – mezzanine ou entresol – dans les maisons à trois niveaux), là où – dans les vastes demeures – devait s'étendre la pièce centrale ou *portego*, auquel je me réfère longuement dans le présent volume. La maison du 15-17 de la rue Epiménidou nous renseigne sur la forme exacte de cette ouverture. Il s'agit d'un arc surbaissé, plus petit donc que les arcs en plein-cintre, tels qu'ils apparaissent, avec une portée encore plus grande, au rez-de-chaussée surtout de nombreuses maisons de Réthymnon et de La Canée, et qui existaient bien plus tôt à Khandax (Candie, Héraclion). Tous ces arcs sont construits en claveaux et reposent sur les deux pilastres verticaux de l'ouverture, faits eux aussi de pierres taillées ou « πελέκια ». L'ouverture de la maison de la rue Epiménidou ne disposait ni d'arc aveugle ni de fenêtres, elle s'ouvre en effet sur toute l'épaisseur du mur porteur tandis que les piliers présentent, à hauteur égale, des encoches destinées à recevoir des barres horizontales en bois ou en fer pour garantir la sécurité de ceux qui se pencheraient au-dessus du garde-corps de l'ouverture.

A quoi servait au juste une ouverture si large et sans encadrements donnant sur le *portego* de la maison et pour quelle raison une fenêtre de largeur normale, comme celles des pièces contiguës du même étage, ne suffisait-elle pas ? En premier lieu, comme le montre le tableau lui-même, toutes les maisons de ce quartier d'*Ammos* (*Sabbionara*) ne présente pas ce type original d'ouverture et il devait en aller de même à l'intérieur de la ville. Remarquons toutefois qu'on n'a pas toujours pu l'identifier parce qu'à ce niveau, les maisons de Réthymnon ont fait l'objet de réfections plus étendues, pouvant aller jusqu'à la substitution des murs existants par des murs de construction plus légère, pour faire face aux risques de séismes, comme l'indique du reste le grand nombre de balcons couverts ou « κιόσκια ».

La réponse à toutes ces questions nous est fournie par les maisons des villages médiévaux de Chios qui présentent des traits analogues. A l'étage de ces maisons, on trouve en effet un espace habituellement central où donne l'escalier et s'ouvrent les portes des pièces. Il s'agit d'un espace non couvert qui, côté rue, forme le mur de la façade, percé, à hauteur de cet espace à ciel ouvert, d'une vaste ouverture au linteau voûté ou d'un arc bilobé avec une colonnette servant de trumeau, également dépourvu d'encadrement ; une solution donc en tous points analogue à celle qui nous occupe ici, à la seule différence près que l'arc est en plein-cintre et non surbaissé. Cet espace correspond à l'ἡλιακός (solarium) des maisons de Chios, une appellation qui s'est maintenue jusqu'à ce jour.

Il est clair que pour répondre à la nécessité d'assurer l'éclairage et l'ensoleillement du *portego* crétois, espace couvert et non de plein air, et d'une profondeur disproportionnée par rapport à sa largeur, on avait trouvé comme solution, en particulier dans les maisons qui ne disposaient pas d'un balcon sur la rue, cette grande ouverture voûtée, qui pouvait, selon la saison et l'orientation de l'édifice, garantir l'ensoleillement de la partie antérieure du *portego* pendant une bonne partie de la journée et presque tout au long de l'année. A Venise, où il existe divers types de « solariums », toujours au niveau le plus élevé de l'édifice ou sur le perron auquel aboutissait l'escalier extérieur, le type le plus ancien – du 13e siècle – concerne un espace couvert, au dernier étage, où la vaste ouverture qui est ménagée, là aussi sans encadrement, est formée par des poutres horizontales en bois, reposant sur des étais intermédiaires (petits piliers de bois) avec un garde-corps légèrement plus bas. On en conclut qu'à Réthymnon, dans des maisons qui ne disposaient pas d'un balcon s'appuyant sur des corbeaux de pierre, le *portego* de l'étage était un espace de semi-plein air, du type ἡλιακός, et présentait comme lui une ouverture voûtée.

L'existence dans la Crète des 16e et 17e siècles, et même plus tôt selon toute vraisemblance, d'une appellation spécifique pour l'ἡλιακός est attestée par des actes notariés de l'époque, dont l'un est reproduit à la fin du texte de ce volume (pp. 241-248). Il s'agit du terme *giagò* qui figure dans une « stima » (ou estimation de valeur) d'une maison de Réthymnon, rédigée en italien, et datant de l'an 1636. Interpréter ce terme équivalait pour moi à l'époque à résoudre un rébus. Mais à mesure que je progressais dans mes recherches, j'ai eu la certitude beaucoup plus tard que ce mot n'appartient pas au dialecte vénitien mais constitue une déformation typiquement crétoise d'un terme vénitien de même sens qui a cependant une origine grecque (byzantine) : ἡλιακός > liagò > diagò > giagò!

La présence d'un arc de ce type, dont la forme est incompatible avec l'architecture Renaissance italienne aussi bien qu'avec l'architecture gothique (ogivale), mais non avec les éléments maniéristes adoptés par la Crète, prouve bien que, face aux impératifs de la construction (un arc dont le segment est inférieur à un demi-cercle s'imposait pour ne pas augmenter la hauteur de l'étage), le caractère homogène de la façade et la cohérence de ses diverses formes ne comptaient guère, d'autant qu'un arc de ce type contribuait dans le cas présent à souligner la symétrie de l'ensemble (fig. 2). Sur ce point, il convient de souligner que, même dans l'architecture religieuse grecque orthodoxe de Crète, dans le *katholikon* des grands monastères de la campagne crétoise, comme le monastère d'Arkadi ou celui d'Haghia Triada Tzangarolon, fait coexister les styles classiques avec des arcs gothiques et surbaissés. De toute évidence, les artistes locaux n'avaient pas une vision pure des styles et des formes, puisque l'architecture de la Renaissance est arrivée en Crète, comme du reste en Europe occidentale et centrale, alors qu'elle se trouvait déjà dans la phase que les modernes ont qualifiée de Maniérisme. Ce qui explique, qu'entre autres phénomènes, se sont introduites des formes étrangères à la thématique classique : ainsi à côté des arcs gothiques et surbaissés, on trouve des obélisques, des ouvertures ovales etc., éléments qui apparaissent tant dans les esquisses de Serlio, largement diffusées en Crète (et à Zante), que dans les portes des fortifications des centres urbains de Crète qui

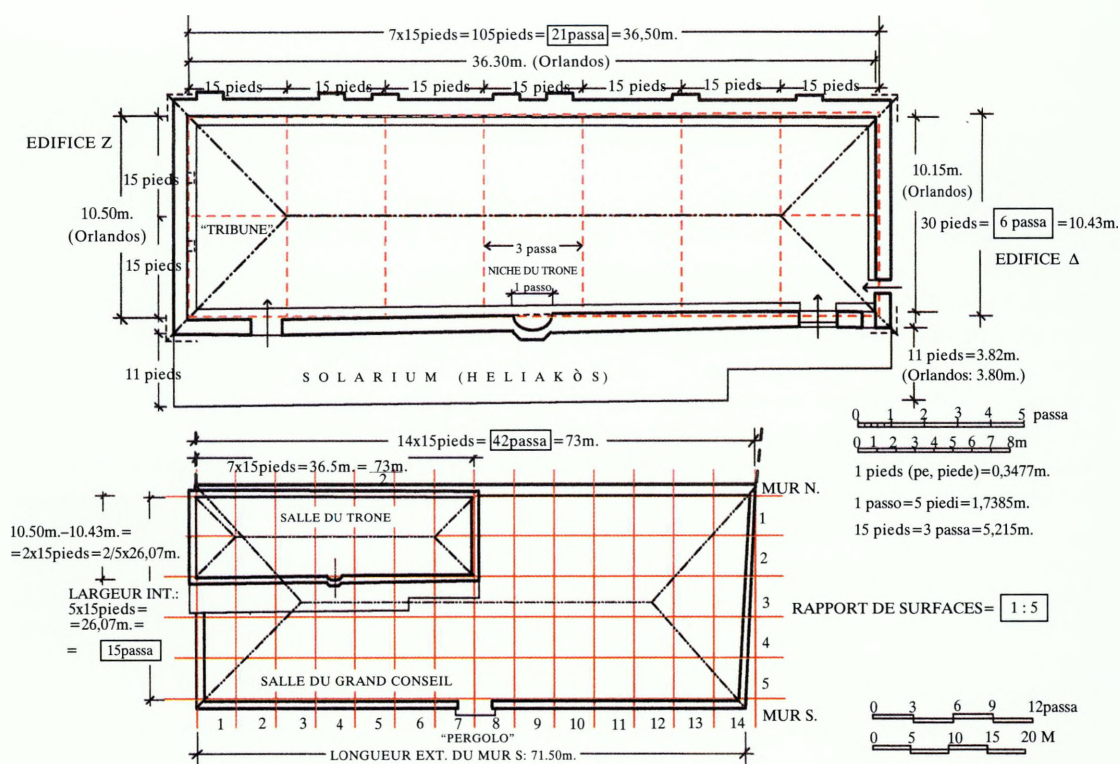

Fig. 2. En haut : plan du second étage avec la salle du trône dans l'édifice E du complexe palatial de Mistra. En bas : superposition des plans de l'étage du Palais des Paléologues à Mistra et de l'étage comportant la salle du Grand Conseil du Palatium Communis de Venise (1340-1419).

avaient été dessinées par Sanmicheli (porte du Pantocrator à Candie, porte de Réthymnon à La Canée) et par Savorgnan (porte de Saint-Georges à Candie).

Autre élément nouveau qui découle lui aussi du tableau CIVITAS RETHYMNAE : le fait que souvent les portes des magasins, si familières dans les rues de Réthymnon et de La Canée – et bien entendu, beaucoup plus anciennement de Candie –, avec leurs arcs surbaissés, étaient initialement, du temps de la domination vénitienne, murées et couvertes ou revêtues en façade d'un parement de pierre de type rustique : blocs de pierre taillés en chanfrein aux extrémités (*rustica, bugnato*), type de parement particulièrement prisé par Sanmicheli et, par la suite, par d'autres ingénieurs du génie. Ces arcs étaient donc invisibles et construits pour servir d'arcs de décharge à des linteaux peu profonds mais de la largeur des portes extérieures. La représentation de la célèbre maison Drandaki (154 rue Arkadiou) sur ce tableau montre clairement que les arcs surbaissés existant au rez-de-chaussée étaient encastrés et recouverts de ce *rusticato* qui est également conservé dans d'autres zones de la même façade. En outre, toujours sur cette façade, dans la mesure où le dernier étage disposait d'un balcon, la construction d'une ouverture sans encadrements, comme on en trouve dans d'autres grandes maisons situées sur cette même côte, était superflue. A la place de l'arc surbaissé, il y avait une porte d'entrée du type petite loggia, autrement dit une succession d'arcs de faible largeur reposant sur des petits piliers ou des colonnettes, semblable à celle que l'on peut voir au centre de la façade des maisons vénitiennes. Ainsi, cette façade présentait certes une unité de style mais elle était nettement plus « ampoulée », du fait du *rusticato* et des corbeaux en pierre sculptée du balcon, que la façade distribuée elle aussi

de façon symétrique mais nettement plus sobre, de la maison du 50 rue Arkadiou qui figure sur le même tableau et que je reproduis dans le présent volume (pl. 61).

Du point de vue de la construction, les façades à caractère maniériste des maisons et des églises de Réthymnon appartiennent à une architecture qui se caractérise par des éléments en légère saillie et des revêtements : les fûts des colonnes et les autres éléments architecturaux de style classique sont accolés ou font partiellement saillie sur le mur porteur uniforme. Ce mode de construction tire lui aussi son origine de l'architecture italienne du 15e siècle qui, par référence aux styles classiques, a adopté cet usage que l'on rencontre essentiellement dans deux types de monuments romains : les arcs de triomphe et la façade extérieure des théâtres et amphithéâtres. Si ce n'est que l'ingéniosité crétoise a poussé ce mode de construction jusqu'à sa limite naturelle, à savoir la construction préalable : l'usage d'encadrements de portes et de fenêtres préfabriqués permettait de les détacher de certains monuments et de les transférer sans trop de difficultés sur d'autres ou encore d'adjoindre une façade Renaissance à un édifice déjà existant. Pourquoi a-t-il fallu attendre les années 70 pour découvrir qu'une fraction de l'Hellénisme sous domination étrangère, contrairement à tout le reste du monde grec, a réussi, sous l'influence de l'Italie, à développer une architecture nettement « savante » et non pas « vulgaire », donnant lieu à des chefs-d'œuvre ? C'est une question que je traite dans l'introduction de ce volume. J'ajouterai que nos relations avec l'Italie remontent bien au-delà du 16e siècle et ne concernent pas uniquement la Crète où, de façon beaucoup plus aboutie que dans toutes les autres îles de la mer Egée et de la mer Ionienne, on observe cette pénétration féconde des idées occidentales dans le domaine de l'architecture.

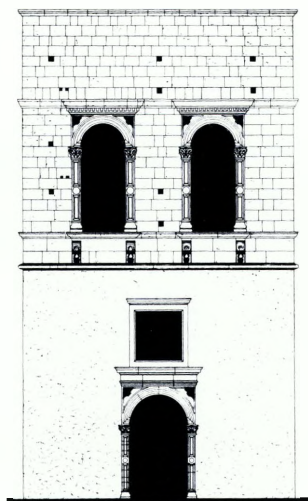
Que l'édifice profane le plus célèbre et le plus grand de Mistra (36,30m × 10,50m – il s'agit de la plus grande salle byzantine conservée), connu sous le nom d'édifice E du complexe palatial, dont le dernier étage a été identifié par A. Orlandos à la salle du trône des despotes de Morée, ait eu pour modèle direct l'édifice le plus célèbre de l'Etat vénitien, le palais des Doges, à la fois siège du gouvernement et du pouvoir judiciaire, est révélateur. D'une architecture bien plus remarquable et d'une taille cinq fois supérieure à l'édifice E du palais de Mistra, l'aile sud du Palazzo Ducale (donnant sur le bassin de Saint-Marc) était la seule partie de ce vaste complexe à avoir été érigée au début du 15e siècle, quand fut construite – entre 1408 et 1412 – l'édifice E ou des Paléologues à Mistra. Pour l'empereur Manuel II Paléologue, père du dernier représentant de la dynastie des Paléologues, ce palais du gouverneur de Venise (*Palatium Communis*, *Palazzo della Signoria*), que lui-même avait connu au 1403 alors qu'il était en cours de réalisation, constituait un modèle eu égard à ses différentes formes mais, qui plus est, en tant que type d'édifice⁶ (fig. 2). Si l'on songe que tout cela se passe au moment où Manuel Chrysoloras et d'autres lettrés byzantins enseignent aux premiers humanistes italiens, on peut en conclure que très tôt s'était amorcée une osmose culturelle dans laquelle chaque partie adoptait, en les adaptant à ses possibilités et à ses propres traditions, les prouesses réalisées par l'autre dans les domaines où celle-ci lui était supérieure. Un système d'échange qui, vu les circonstances, devait en toute logique s'interrompre bientôt mais pour porter ses fruits dans la Crète des cent dernières années de la Vénétocratie.

JORDAN E. DIMACOPOULOS

Athènes, mai 2001

Directeur général honoraire
des Anastyloses, des Musées et des Constructions

6. J. Dimacopoulos, Τὸ παλάτι τῶν Παλαιολόγων (κτήριο Ε) στὸν Μυστρά, ὁ κτίτωρ τοῦ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος καὶ τὸ βενετικὸ τοῦ πρότυπο, in *Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Εἰκοστὸ Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, éd. de la Société d'Archéologie chrétienne, Athènes 2001, pp. 33-34.

PRELIMINARI

Questo piccolo fascicolo con in copertina la riproduzione grafica di un elaborato portale di Rethymno contiene, in greco ed in altre quattro lingue, il testo che avevo scritto mesi fa per il prologo della seconda edizione, nel 2001, della mia tesi di dottorato, Le Case di Rethymno (Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθύμνου), pp. ζ'-ιδ', senza però che fosse stato possibile arricchire anche il riassunto in inglese del volume che è quello della prima edizione del libro del 1977. Adesso, quindi, questo prologo, una parte importante del quale comprende una conoscenza relativamente nuova ed è per questo essenziale, diventa autonomo ed è messo in commercio separatamente dal molto più voluminoso volume delle Case di Rethymno. Spero che in tal modo questo testo diventi più ampiamente accessibile, agevolando soprattutto quanti posseggono o, più in generale, conoscono l'edizione del 1977 ed hanno bisogno di essere informati solo su quanto di nuovo si è venuti a conoscere nell'intervallo di tempo tra le due edizioni. È ovvio, d'altra parte, che quanti ignorano Le Case di Rethymno e, ancor più, quanti non conoscono affatto la città vecchia di Rethymno solo in parte capiranno il prologo, qui ripubblicato, dell'edizione del 2001.

Ad eccezione di coloro che conoscono la storia dell'architettura medievale dal tardo Medioevo in poi, la suddetta difficoltà di questa categoria di lettori credo si debba riguardare maggiormente quei passi del prologo in cui sono riportati i nomi di architetti ed ingegneri militari italiani del XVI secolo, quali i due coetanei, quasi, Sebastiano Serlio e Michele Sanmicheli e l'ingegnere Giulio Savorgnan, dei quali, indirettamente il primo (come pure il più famoso di tutti, Andrea Palladio) più direttamente gli altri due, sono in rapporto con l'architettura di monumenti storici che si conservano ancora a Creta, a Zante ed a Cipro.

Quello che in questa sede consente di precisare in un certo qual modo in questi preliminari è il ruolo importante che ebbero nell'architettura di chiese e di complessi monastici della campagna cretese, che appartenevano alla grande maggioranza greco-ortodossa della popolazione di Creta nel XVI e XVII secolo, due dei libri di Serlio sull'architettura riccamente illustrati, quelli noti come libro quarto e libro sesto, editi per la prima volta rispettivamente nel 1537 e 1551; un ruolo che tutti gli storici dell'architettura occidentale ritenevano avesse riguardato esclusivamente e soltanto l'inizio di un'architettura rinascimentale nazionale, locale in paesi a Nord e ad Ovest dell'Italia. Con una serie di piccoli studi del sottoscritto, negli anni '70, come pure Le Case di Rethymno, questa concezione da anni ben radicata, della quale è responsabile anche l'indifferenza o la negligenza di studiosi greci, è

stato dimostrato che non corrispondeva a quanto in realtà era accaduto. Cioè che, mutatis mutandis, un'evoluzione simile nel campo dell'architettura, sotto l'influenza dell'Italia si era verificata anche all'estremità più sud-orientale dell'Europa, un evento con evidente importanza bilaterale, cioè per l'Occidente e per la Grecia o, in specie, per Creta, centro intellettuale e culturale dell'Ellenismo nei primi duecento anni dopo la caduta di Bisanzio (1453), durante il periodo più oscuro della dominazione turca. Per maggiori notizie, suggerisco le pagine relative delle Case di Rethymno e le Tavole 154-157, un mio articolo nel Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Ἑταιρείας (vol. ΣΤ', 1972, pp. 239-245) e, per i lettori stranieri, un breve articolo del sottoscritto nella Architectural Review di Londra (fasc. di Febbraio 1977, pp. 129-132).

Atene, dicembre 2001

J.D.

LE CASE DI RETHYMNO

Prologo alla 2a edizione

La rapidissima produzione di questo volume da parte della Direzione Pubblicazioni della Cassa Fondi Archeologici ed Espropri, recentemente assunta dalla sig.ra D. Zafiropoulou, è dovuta alla riproduzione anastatica dell'edizione dell'opera di venticinque anni fa, ma con un altro tipo di carta, più adatto e con una nuova copertina, grazie alla sig.ra R. Yannoulaki. L'edizione del 1977, nella collana delle Pubblicazioni dell'*Archeologhikòn Deltion*, rimase quasi del tutto sconosciuta al vasto pubblico, soprattutto ad Atene – soltanto due quotidiani ateniesi la presentarono e con quattro anni di ritardo¹. Nonostante ciò, il libro fu esaurito nel giro di otto anni circa, un risultato questo senza precedenti nell'ambito delle monografie dell'*ADelt* che hanno un numero notevolmente limitato di lettori.

Com'era logico, l'opera *Le Case di Rethymno* (*Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθύμνου*), fu messa in circolazione soprattutto a Creta, particolarmente in quella occidentale. La presenza della Facoltà di Filosofia dell'Università di Creta, allora appena istituita, a Rethymno, poco fuori della città vecchia, contribuì anch'essa alla richiesta costante dell'opera negli anni '80. Devo dire però che con soddisfazione ho visto quell'edizione valorizzata anche in altri modi, che hanno ugualmente contribuito al suo esaurimento relativamente breve, quali: la composizione di progetti di ripristino e, più in generale, la conservazione e la valorizzazione di molti monumenti del periodo della dominazione veneziana, comprese naturalmente le case di Rethymno e di Chanià; la conoscenza da parte della gioventù cretese dei monumenti locali grazie a conferenze di insegnanti in ginnasi e licei dell'isola, che si basarono su materiale che il Ministero competente chiese all'autore; ed anche la pubblicazione di guide turistiche e l'istruzione di guide da parte dell'Ente del Turismo Ellenico.

Le richieste per la riedizione dell'opera sono state fatte sia dalla direzione della Cassa Fondi Archeologici sia dall'ultima responsabile della Direzione Pubblicazioni, sig.ra E. Kypraiou, che mi hanno proposto ripetutamente, negli ultimi anni, di occuparmi di una seconda edizione dell'opera. La Cassa Fondi Archeologici si è offerta di assumersi il compito di rinnovare la maggior parte del materiale fotografico con sue nuove illustrazioni; il sottoscritto avrebbe dovuto procedere a quanti cambiamenti ed aggiunte ritenesse necessario apportare al testo ed alla bibliografia. L'idea riguardava in sostanza un nuovo libro.

I miei obblighi di servizio e quelli scientifici, superiori alle mie forze, che assorbono il tempo libero di un impiegato statale, con un'alta carica amministrativa nel Ministero, non erano comunque le sole ragioni che in tutti questi anni non mi avevano fatto vedere positivamente questa idea. In effetti, quanto avrei potuto sostanzialmente aggiungere o lo avevo già inserito in altre pubblicazioni, naturalmente più brevi, o sarebbe stato compreso nella più importante di esse, una piccola ma accurata in tutto edizione della Fondazione Goulandrì-Horn, la *Casa a Creta durante l'ultimo periodo della dominazione veneziana (1538-1645 ca)* (*Ἡ κατοικία στὴν Κρήτη κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (περ. 1538-1645)*), pubblicata nel 1997, che ha conosciuto anch'essa un grande successo ed è ora quasi esaurita.

1. Athinà Kalogheropoulou, *Καθημερινή* (13/6/1981) e *Μεσημβρινή* (16/6/1981).

Inoltre, dal punto di vista della bibliografia riguardante le case di Rethymno o, in genere, l'abitazione borghese a Creta nel XVI-XVII secolo, che costituisce un capitolo particolare nella storia dell'architettura rinascimentale o, più precisamente, di quella manieristica², capitolo con un particolare interesse dal momento che riguarda il settore privato ed anzi nel campo dell'abitazione della popolazione borghese dell'isola, dove le influenze occidentali (italiane) si manifestano anche in altri campi e non solo nell'architettura, la quale comunque si rivela come quanto di più importante abbia dato Creta, in questo settore, dopo l'architettura minoica, le cose non erano particolarmente piacevoli. La raccolta cioè dell'ultimo ventennio del XX secolo, come d'altra parte si vede anche dai venticinque circa articoli, libri e dissertazioni, del periodo 1980-2000, in cui vengono citate *Le Case di Rethymno*, nessuno dei quali ha come oggetto l'abitazione borghese di Creta, è stata molto povera – una monografia ad es. sull'antica città di Chanià continua da tanto tempo ad essere un *desideratum* – e si limita, per quanto ne sappia, a ciò che lo scrivente ha pubblicato negli anni '80-'90³. Al contrario si è arricchita specialmente la bibliografia italiana che si riferisce all'architettura del Rinascimento e del Manierismo ed ai suoi grandi creatori ma anche ai teorici⁴, non però così tanto per quanto riguarda il Serlio ed il Sanmicheli che interessano maggiormente il caso di Creta⁵.

Infine, la sostituzione della maggior parte delle fotografie comprese nell'edizione del 1977, insieme ai suoi lati positivi, ne presenta uno negativo, affatto trascurabile dal punto di vista scientifico. L'abbandono cioè di un materiale degli anni '60 e degli inizi degli anni '70 che con i numerosi lavori effettuati da allora nelle case di Rethymno (e di Chanià), soprattutto prima che queste venissero assunte da squadre del Servizio – una politica realistica e salutare, la cui "paternità" è dovuta al sottoscritto, che la applicò sistematicamente avendo quale prezioso collaboratore ed ente esecutivo la Soprintendenza alle Antichità Bizantine di Creta – ha ormai acquisito l'importanza di un documento storico.

Così, malgrado lo svantaggio, forse piccolo, che per l'odierno fruitore del libro è costituito dal cambiamento di nome di alcune vie della città vecchia di Rethymno, come pure il cambiamento dei numeri in diverse case della stessa zona, un fenomeno abbastanza "tradizionale" presso di noi,

2. V. N. Chatzinikolaou, Σκέψεις για την «Κρητική ἀναγέννηση», in *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Edizioni Universitarie di Creta - Biblioteca Comunale "Vikelaiia" di Iraklion, Iraklion 2000, pp. 786-790.

3. I. Dimacopoulos, Τὸ νεώτερο ἑλληνικὸ σπίτι, in *Ἀνθολογία Ἑλληνικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς* (a cura di I. Dimacopoulos), ed. Ministero della Cultura e delle Scienze, Atene 1981, pp. 27-28; Id., Ἡ κατοικία στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. καὶ ἔξῃς. Συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῶν τελευταίων ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν, in *Διατήρηση Παραδοσιακῶν Οὐκιμῶν, Σεμινάριο 1983 τοῦ BBC*, Ed. Compendium, Atene 1984, pp. 24-25; Id., Ρεθυμνιακά καὶ ἄλλα μνημεῖα τῆς ἀναγεννησιακῆς Κρήτης, in *Gerhard Mercator, ὁ φιλόσοφος τοῦ κόσμου, πολίτης τῆς Ἀναγέννησης στὸ Ντοῦισμποςργκ*, Catalogo dell'omonima Mostra, Atene 1991, pp. 46-51; Id., Γιαγὸ: οἱ ἥλιοκοὶ τῆς Ἑνετοκρατοῦμενης Κρήτης, in *Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Δωδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, ed. Società Archeologica Cristiana, Atene 1992, pp. 17-18; Id., *Ἡ κατοικία στὴν Κρήτη κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (περ. 1538-1645)*, ed. Fondazione Goulandri-Horn, Atene 1997. Vedasi anche J. Dimacopoulos, Italian Renaissance in Crete, *Architectural Review*, fasc. di Febr. 1977, Londra, pp. 129-132.

4. Notevole, sotto ogni aspetto, resta il volume di AA. VV. *Scritti Rinascimentali di Architettura* (a cura di A. Bruschi, C. Maltese, M. Tafuri e R. Bonelli), Edizioni Il Polifilo, Milano 1978.

5. Su Serlio, v. l'importante monografia di Sabine Frommel, *Sebastiano Serlio, Architetto*, ed. Electa, Milano 1998, dove un capitolo particolare sui trattati architettonici del Serlio, pp. 349-365. Su Sanmicheli, v. il volume degli autori vari *Michele Sanmicheli, architettura, linguaggio e cultura artistica nel Cinquecento*, del Centro Internazionale di Studi di Architettura «Andrea Palladio» di Vicenza, ed. Electa, Milano 1995, dove anche un articolo dello scrivente: Sanmicheli nei territori veneziani del Mediterraneo orientale, pp. 210-221 e 316-319.

ho concordato, nel marzo di quest'anno, la ristampa dell'opera per soddisfare la richiesta degli anni a venire. Corrispondere alla necessità di preporre un testo informativo, una specie di (secondo) prologo, è stato un mio ovvio obbligo nei riguardi dell'odierno lettore che ha il diritto di sapere quanto di sostanzialmente nuovo risulta nel frattempo, argomento a cui mi riferirò di seguito.

I lavori che, sotto la direzione dell'Ispettore alle Antichità sig. Dim. Kalomirakis, sono stati eseguiti dalla Soprintendenza di Creta ad una casa a due piani di Rethymno (Epimenidou 15-17), precisamente la demolizione di un muro posteriore che aveva ostruito l'apertura di una grande e singolare finestra del piano, sulla facciata della casa che dà sulla strada, costituì la verifica per il sottoscritto di quanto con sorpresa e stupore aveva constatato essere rappresentato, ripetutamente, in un'insperata acquisizione del Comune di Rethymno: un quadro (ad olio su tela) che reca il titolo CIVITAS RETHYMNAE (fig. 1, p. 10), dove è raffigurato ciò che dichiara il titolo, la città di Rethymno. Questo paesaggio appartiene al tipo della vista panoramica della *veduta* veneziana, dove però la rappresentazione prospettica della città e della sua area ad est, insieme alla resa convenzionale degli edifici più lontani, obbedisce maggiormente alla resa bizantina che non alle regole della prospettiva rinascimentale, cosa che suggerisce la provenienza greca (cretese) del suo autore. Rethymno è rappresentata così com'era nel periodo 1619-1645 e, indubbiamente, prima della conquista turca del 1646.

Dalla parte della città verso la costa orientale, si riconosce subito il lato occidentale dell'odierna via Arkadiou e ciò conferma quanto al riguardo ho riportato nel presente libro, molto prima che venisse individuata quest'opera pittorica, in merito all'aggiunta, al tempo del dominio turco, di tutti gli isolati del lato orientale della via Arkadiou e del viale costiero. Tra le case raffigurate di questa fronte orientale di Rethymno, ce ne sono alcune grandi ed una più piccola che hanno sulla facciata un'apertura di grandi dimensioni (nelle case grandi, simmetrica sull'asse) a livello del primo piano in quelle a due piani o di quello al di sopra dell'intermedio nelle case a tre piani, lì dove doveva estendersi – nelle case più grandi – l'ambiente principale del *portego*, a cui mi riferisco ampiamente nel presente volume. Quale fosse l'esatta forma geometrica di questa apertura lo mostra quella corrispondente di via Epimenidou 15-17. Si tratta di un arco circolare ribassato, più piccolo cioè del semicerchio, come quelli che si trovano, con apertura ancora maggiore, al pianterreno soprattutto di molte case di Rethymno e di Chanià; ce n'erano di molto più antiche anche a Chandax o Candia (Iraklion). Sono tutte costruite con pietre conce tagliate, con le due paraste verticali dell'apertura formate anch'esse a bugnato. L'apertura in questione non possedeva alcun tipo di scuri o vetrate, si estende in tutto lo spessore del muro (portante) ed i pilastri recano incavi alla stessa altezza per il sostegno di assi orizzontali di legno o di ferro (barre), verosimilmente per la sicurezza di quanti si sporgevano fuori del parapetto, il davanzale dell'apertura.

A cosa però esattamente serviva un'apertura così ampia e senza battenti nel *portego* della casa e per quale motivo non era sufficiente una finestra di larghezza regolare come quelle delle camere adiacenti dello stesso piano? Innanzitutto, come mostra lo stesso quadro, questa singolare apertura non riguardava tutte le case di questo quartiere di *Ammos* (*Sabbionara*) e lo stesso doveva valere anche all'interno della città; inoltre, il fatto che fino ad ora non sia stata ancora individuata in alcune altre case è dovuto al fatto che a questo livello le case di Rethymno hanno subito le più vaste alterazioni, addirittura la sostituzione dei muri originali in pietra con altri di struttura più leggera per far fronte al rischio sismico, come indicano d'altra parte anche i numerosi "chioschi".

Per quanto riguarda queste domande, la risposta si trova in quanto di analogo accade in case

dei villaggi medievali di Chios. Al piano di esse c'è un vano di solito centrale a cui conducono la scala e le porte delle camere del piano, uno spazio però senza tetto, all'aperto, il cui lato sulla strada è formato dal muro della facciata che però, nell'area di questo ambiente all'aperto, ha una grande apertura con architrave ad arco o un arco a bifora con una colonnina intermedia, ancora una volta senza battenti, una soluzione cioè simile a quella in esame, con l'unica differenza che la forma degli archi è semicircolare e non ribassata. Si tratta dello spazio dell'*heliakòs* (ἡλιακός), solarario, termine conservatosi fino ad oggi.

È evidente che la necessità di illuminazione e di soleggiamento del *portego* cretese, uno spazio per l'appunto coperto e non all'aperto, con una profondità sproporzionatamente grande in rapporto alla sua larghezza, aveva portato, specie in quelle case che non avevano un balcone sulla strada, alla soluzione di questa grande e libera apertura ad arco che poteva assicurare, a seconda della stagione e dell'orientamento dell'edificio, il soleggiamento della parte anteriore del *portego* per diverso tempo, per la maggior parte dei giorni dell'anno. A Venezia, dove ci sono vari tipi di *heliakòs* (liagò, diagò), sempre al livello più alto dell'edificio o sul pianerottolo a cui conduceva la scala esterna, il più antico, del XIII secolo, riguarda ancora una volta uno spazio coperto, all'ultimo piano, dove la corrispondente grande apertura, sempre senza battenti, viene formata da travi orizzontali di legno su sostegni intermedi (pilastrini lignei), con un parapetto in basso. Si deduce, quindi, che a Rethymno, in case che non disponevano di un balcone su mensole di pietra, il *portego* del piano era in sostanza uno spazio semiaperto, nel tipo dell'*heliakòs*, con la caratteristica apertura ad arco.

Quanto al fatto che nella Creta del XVI-XVII secolo o, probabilmente, anche molto prima, ci fosse un nome specifico per l'*heliakòs*, è attestato da documenti notarili dell'epoca, uno dei quali è riportato alla fine del testo di questo volume (pp. 241-248). Si tratta della parola *giagò* citata nella stima, in lingua italiana, di una casa di Rethymno dell'anno 1636. L'interpretazione del termine era allora per me un rebus. Quando poi sono pervenuto, molto tempo dopo, alla scoperta di quanto su citato, ho accertato che questo termine che non appartiene al dialetto veneziano costituisce un'alterazione tipicamente cretese di un termine veneziano con lo stesso significato, il quale però è di provenienza greca (bizantina): *heliakòs* (ἡλιακός) > *liagò* > *diagò* > *giagò*!

La presenza di una tale forma di arco, incompatibile con l'architettura rinascimentale italiana come pure con quella dell'arco gotico (a sesto acuto), non però anche per i rimanenti elementi manieristici adottati da Creta, ancora una volta italiani, indica che di fronte alla necessità della costruzione, cioè alla necessità di un arco con freccia piccola al fine di non causare un aumento dell'altezza del piano, non contavano l'unità del carattere della facciata e la coerenza delle sue forme parziali, e che anzi un arco di tale forma costituiva un elemento di accentuazione della simmetria dell'insieme (fig. 1). A questo proposito va preso in considerazione che anche nell'architettura monumentale della maggior parte di Creta, nelle chiese principali dei grandi monasteri della campagna cretese, come quello di Arkadi e quello di Haghia Triada degli Zangaroli, gli stili classici convivono con archi gotici e ribassati. È evidente che i creatori locali non vedevano le cose nella loro purezza stilistica e morfologica dal momento che l'architettura rinascimentale arrivò a Creta, come pure nell'Europa occidentale e centrale, quando ormai si trovava in quella sua fase che i moderni chiamarono Manierismo. Dove cioè, tra altri fenomeni vengono introdotte forme estranee rispetto alla tematica classica, quali, oltre a questi tipi di archi, sono gli obelischi, le aperture ovali, ecc., che vengono ugualmente usati sia nei modelli grafici del Serlio che hanno una notevole diffusione a Creta (e a Zante) sia nelle porte delle fortificazioni dei centri urbani di Creta che erano stati progettati dal Sanmicheli (porta del

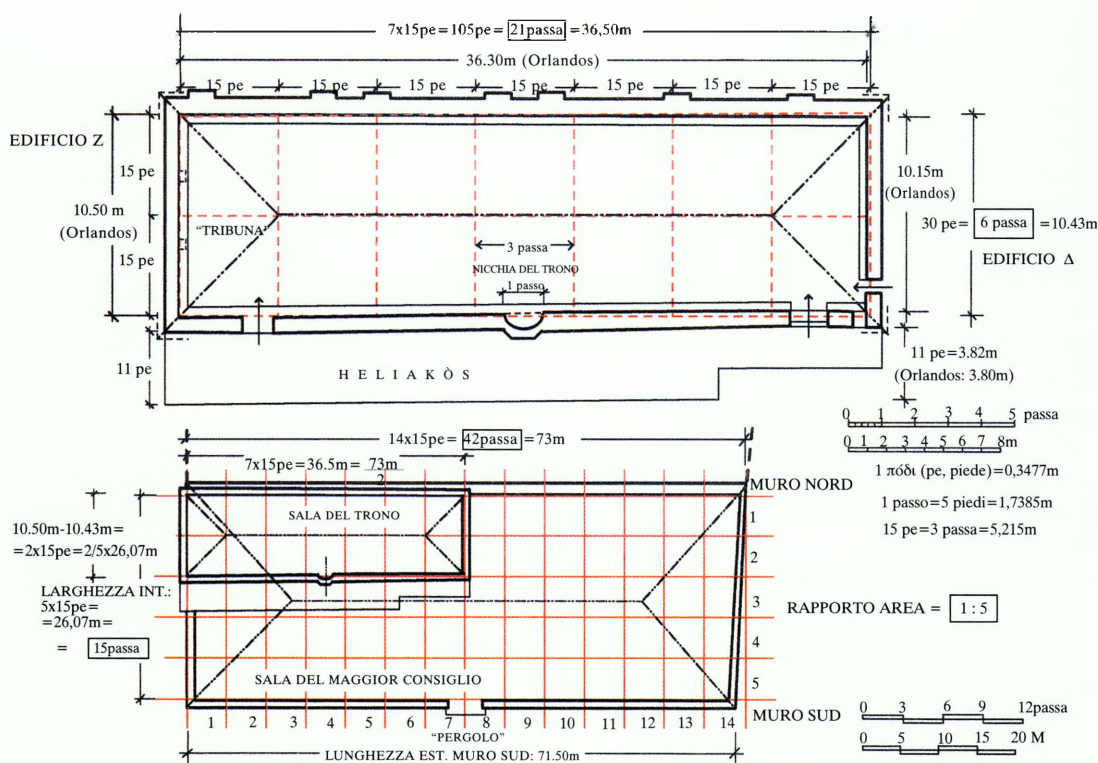

Fig. 2. In alto: pianta del secondo piano con la sala del trono, nell'edificio E del complesso dei palazzi di Mistra. In basso: successione delle piante del piano del palazzo dei Paleologi a Mistra e del piano con la sala del Maggior Consiglio, nel Palatium Communis di Venezia (1340-1419).

Pantocratore a Chandax o Candia, l'odierna Iraklion; porta di Rethymno a Chanià) e dal Savorgnan (porta di S. Giorgio a Candia).

Un altro elemento nuovo che ugualmente risulta dal quadro CIVITAS RETHYMNAE è che spesso le porte di botteghe così abituali nelle strade sia di Rethymno che di Chanià — e certamente, molto tempo prima, di Candia — non i loro archi ribassati erano, in origine, durante il dominio veneziano, murate o intonacate o rivestite con un paramento di tipo rustico con pietre conce dalle estremità sbazzate (*rustica, bugnato*), un tipo di rusticato particolarmente amato dal Sanmicheli e, successivamente, anche da altri ingegneri militari. Questi archi, cioè, erano occulti e venivano costruiti per alleggerire gli architravi a sezione sottile della larghezza regolare delle porte esterne. La rappresentazione della famosa casa Drandaki (Arkadiou 154), in questo quadro, mostra chiaramente che gli archi ribassati esistenti del pianterreno erano murati e rivestiti col rusticato che si conserva in altri punti della stessa facciata. Inoltre, sulla stessa facciata, poiché l'ultimo piano aveva un balcone, era superflua la costruzione di un'apertura senza battenti, come accadeva in altre grandi case della stessa costa. Invece del suo arco ribassato c'era una porta esterna nel tipo della loggetta, cioè una serie di archi di piccola larghezza su colonnine o pilastri, che era simile a quella del centro delle facciate delle case di Venezia. Così questa facciata era una composizione con unità stilistica ma anche abbastanza più "retorica", grazie al rusticato ed alle mensole di pietre in rilievo del balcone, rispetto alla facciata organizzata in

maniera ugualmente simmetrica, ma molto più frugale, della casa di via Arkadiou 50, anch'essa rappresentata nello stesso quadro, come infatti l'ho riprodotta nel presente volume (tav. 61).

Dal punto di vista costruttivo, le facciate con questo carattere manieristico delle case e delle chiese di Creta appartengono ad un'architettura di elementi in semisporgenza e di rivestimenti, dal momento che anche i tronchi delle colonne come pure gli altri elementi degli stili classici sono attaccati o sporgono parzialmente solo dal compatto muro portante. Questo sistema ha ancora una volta la sua origine nell'architettura italiana, dal XV secolo in poi, che adottò, per quanto riguarda gli stili classici, l'uso che ebbero gli ultimi in due tipi soprattutto di monumenti romani, gli archi di trionfo e l'esterno di teatri ed anfiteatri. Soltanto che l'inventiva cretese portò avanti questa maniera di costruire fino al suo limite naturale, cioè alla prefabbricazione, all'uso di cornici prefabbricate di porte e finestre e alla loro relativamente facile asportazione e trasporto in un altro edificio ed anche l'"aggiunta" di una facciata rinascimentale ad edifici preesistenti. Ora, perché è stato necessario arrivare agli anni '70 per scoprire che una parte dell'Ellenismo sotto il dominio straniero, contrariamente alla rimanente di gran lunga superiore, era riuscita, sotto l'influenza dell'Italia, a sviluppare un'architettura chiaramente "erudita" e non "popolare" ed anzi con notevoli conquiste, è una questione che tratto specialmente nell'Introduzione di questo volume. Quello che posso ora aggiungere è che questi nostri rapporti con l'Italia sono di molto anteriori al XVI secolo e non riguardano soltanto Creta, dove, molto più completamente di quanto in altre isole dell'Egeo e dello Ionio, si osserva questa feconda penetrazione di idee occidentali nel campo dell'architettura.

Cos'altro può indicare il fatto che il più grande e più famoso edificio civile di Mistrà, quello noto come edificio E nel complesso dei palazzi, il cui ultimo piano è stato identificato dall'Orlandos con la sala del trono dei Despoti della Morea (Peloponneso), la più grande sala bizantina che si sia conservata (36,30 m × 10,50 m), avesse quale suo modello diretto, certo molto più importante dal punto di vista architettonico e cinque volte più grande, la più solenne costruzione statale di Venezia, il palazzo governativo e nello stesso tempo sede del potere giudiziario, l'ala costiera (meridionale) del *Palazzo Ducale*, l'unica esistente di questo complesso agli inizi del XV secolo quando fu costruita questa ala dei Paleologi di Mistrà (tra il 1408 ed il 1412)? Per l'imperatore Manuele II Paleologo, il padre dell'ultimo dei Paleologi, quel palazzo governativo di Venezia (*Palatium Communis*, *Palazzo della Signoria*), che lui stesso aveva conosciuto nel 1403, al tempo del suo completamento, era un modello non solo per le sue forme parziali ma anche per questo tipo edilizio⁶ (fig. 2)? Se si considera che tutto ciò avveniva nello stesso momento in cui Manuele Chrysoloràs ed altri dotti bizantini insegnano ai primi umanisti italiani, si deduce che ben presto era iniziata un'osmosi culturale in cui ogni parte adottava, adattandole alle sue possibilità e tradizioni, le conquiste dell'altra nelle quali questa era superiore, una comunicazione dunque che, in quelle circostanze, era conseguente che si arrestasse presto per fruttificare però a Creta negli ultimi cento anni del dominio veneziano.

JORDAN E. DIMACOPOULOS

Direttore Generale onorario

per il Restauro dei Monumenti, i Musei e le Costruzioni

Atene, maggio 2001

6. I. Dimacopoulos, Τὸ παλάτι τῶν Παλαιολόγων (κτίριο Ε) στὸν Μυστρά, ὁ κτίτωρ του Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος καὶ τὸ βενετικὸ του πρότυπο, in *Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Εἰκοστὸ Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, ed. Società Archeologica Cristiana, Atene 2001, pp. 33-34.

